

שומר החומות האחרון
של הכפר העיברי
הראשון: יצחק בן-צבי
ויהודי פקיעין

אלעד בן-דרור

'שומר החומות האחרון של הכפר העיברי הראשון': יצחק בן-צבי ויהודי פקיעין

הכפר פקיעין ממוקם על צלע הר במורדותיו המערביים של גוש הרי מירון שבגליל העליון. מאז התקופה הכלקוליתית הייתה באזור פקיעין התיישבות חקלאית, שהתאפשרה בגלל המעינות הנובעים בכפר. ההתיישבות היהודית בפקיעין עתיקת יומין. על פי המסורת של יהודי הכפר היא נמשכה ברצף מאז תקופת בית שני, והתבססה על משפחות הכהנים זינאתי, כהן-תומא ועודה, שאבותיהם עבדו בבית המקדש. גם אם אי אפשר להוכיח את נכונות המסורת על קדמוניות יהודי פקיעין, אין חולק על קיומו של יישוב יהודי בפקיעין ברציפות לפחות מאז תחילת המאה השש-עשרה. הקהילה היהודית בפקיעין קשורה הייתה למערה שעל פי המסורת שימשה את ר' שמעון בר יוחאי, לקברי ר' יוסי דמן פקיעין ור' אושעיה איש טיריה ולבית הכנסת בכפר, שגם הוא קדום מאוד על פי המסורת. המקורות שסקרו את אוכלוסיית פקיעין מלמדים שבתחילת המאה השש-עשרה היו היהודים רוב בכפר, אולם בהמשך מאה זו איבדו את בכורתם לדרוזים, וכמאה השמונה-עשרה גם הנוצרים בכפר היו רבים מהם. בפקיעין, שמתהדרת בכינוי כפר ארבע הדתות, מתגוררים גם מוסלמים, שהשתקעו בה בסוף המאה השמונה-עשרה, אך רוב התושבים הם כאמור הדרוזים, ואחריהם הנוצרים.¹

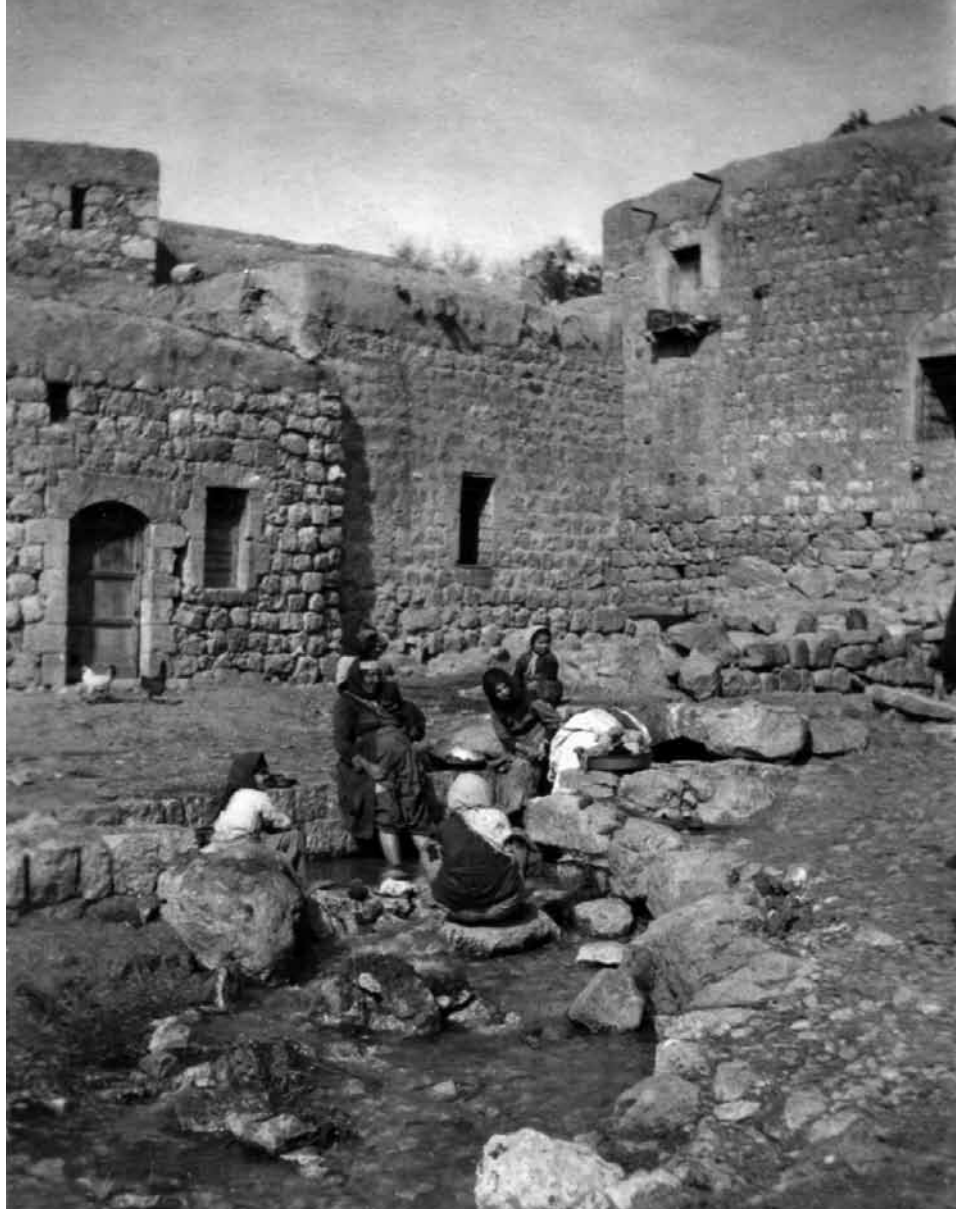
סיפורה של קהילת יהודי פקיעין בעת החדשה מצדיק מחקר רחב, שעדיין לא נכתב. בתקופת ההתיישבות הציונית בארץ בלט ייחודה של קהילת יהודי פקיעין הקטנה, שבשנת 1883 היו בה 120 נפש. הייתה זו קהילה דתית ארוקה של עובדי אדמה שהיו לבושים כערכים ודיברו בשפה הערבית, ושהיו חלק בלתי נפרד מהכפר שחיו בו. אין פלא שלעתים קרובות הופיעו בעיתונות העברית ידיעות על קהילת יהודי פקיעין, אם כי תשומת הלב הופנתה אליה גם בשל מצבה הקשה.² מלבד הבעיות הכלכליות והחברתיות חלה בשנות השלושים של המאה העשרים הידרדרות בכיטחונם של יהודי המקום, ובשנת 1938 נאלצו לעזוב את פקיעין. בשנות הארבעים עמדה במוקד תשומת הלב משפחת זינאתי, שחזרה לפקיעין ונאחזה בה, בעוד יהודי פקיעין האחרים ביקשו גם הם לחזור לבתיהם אך התקשו לממש זאת. בסיפורה העצוב והמורכב של קהילת יהודי פקיעין השתלבו דמויות מהחוף שנרתמו לסייע: מורים ואנשי חינוך – המפורסם שבהם היה הרב יעקב משה

בשער המאמר:
יצחק בן-צבי
(במרכז) ונחום
סוקולוב [?] (לבוש
חליפה, משמאל)
בצל החרוב, ליד
מערת ר' שמעון
בר יוחאי בפקיעין
(1926). מימין
(יושב): חכם יוסף
תומא הכהן,
מיהודי פקיעין

(כל התמונות במאמר
באדיבות ארכיון
התצלומים, יד יצחק
בן-צבי, ירושלים,
אלא אם צוין אחרת)

תודתי לד"ר חגי צורף מגנזך המדינה, שהגיש לי סיוע חשוב בנוגע למסמכי יצחק בן-צבי, לאושר שקורי, עוזר המחקר שלי, שסייע באיסוף החומר, ולאנשים שהדריכו אותי בנכבי 'אגדת פקיעין': הרב אביב וגלמן, אוריאל רוזנבאום, אילן תומא-שכטר ונפתלי פרידמן.

1 מ' חדאר, פקיעין: אגדה, הווי ומסורת, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 9-26; נ' שור, 'תולדות היהודים בגליל בתקופה העות'מאנית', א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, א, חיפה 1983, עמ' 301-309.
2 קריאות לעזרה ודיווחים על קהילת פקיעין הופיעו בעיתונות העברית החל משנות השמונים של המאה התשע-עשרה. ראו לדוגמה: המליץ, 1 בפברואר, 1886; חבצלת, 15 במאי 1891; המליץ, 5 באוקטובר 1899; הפועל הצעיר, 23 בדצמבר 1910.

המעייץ בפקיעין
ונשות הכפר, 1926

'פלאחים יהודים'
בפקיעין, 1932

טולדאנו³ – לימדו בבית הספר היהודי שהיה בכפר עד 1938 או סיעו למשפחת זינאתי לאחר מכן; הסופרת רבקה אלפר התגוררה בכפר תקופה קצרה וכתבה את הספר 'אנשי פקיעין';⁴ וגם אחרים נקשרו בקשר זה או אחר ב'אגדת פקיעין' ומילאו בסיפורה תפקיד. עם זה אין ספק שמי שהוביל את המאמצים למען יהודי פקיעין ומי שתרומתו לעניין פקיעין הייתה המשמעותית ביותר היה יצחק בן-צבי (1884-1963). בן-צבי חקר את קהילת יהודי פקיעין והתאמץ לחזקה ולשמרה לאורך יותר מארבעה עשורים, מתחילת שנות העשרים ועד פטירתו. בתקופה זו הוא עסק בסוגיית פקיעין במקביל לתפקידיו הציבוריים: מנהיג בכיר במפלגת 'אחדות העבודה' (שלימים הפכה למפא"י), חבר בוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית, יושב ראש הוועד הלאומי ולאחר קום המדינה חבר כנסת ונשיאה השני של מדינת ישראל.⁵

מטרת המאמר לבחון את מערכת הקשרים של בן-צבי עם קהילת יהודי פקיעין ואת מאמציו לשימור היישוב היהודי בפקיעין. אעמוד על מניעיו של בן-צבי, ואנסה לברר מדוע מאמציו הבלתי פוסקים נשאו פרי רק בשנת 1955, עם הקמת המושב פקיעין החדשה. מלבד חשיפת המערכה המסועפת שניהל בן-צבי בעניין פקיעין, תיאור הדברים יספק שרטוט מחקרי כללי ראשון של קורות קהילת יהודי פקיעין בתקופה שבה נאלצו רוב יהודי המקום לנטוש את ביתם.

שנות העשרים: המפגש של בן-צבי עם פקיעין – מחקר, דקות רעיונית ותכנית הצלה

כבר בעשור הראשון של המאה העשרים היה מצבם של יהודי פקיעין כפי רע. המסים הכבדים שהטילו העות'מאנים אילצום למכור חלק ניכר מאדמותיהם, ויכולתם להתפרנס מחקלאות הצטמצמה מאוד. יהודי פקיעין פנו בבקשת עזרה לגורמים שתמכו בהתיישבות, אך לא נענו, ובשנים 1908-1910 עקרו ארבע-עשרה משפחות יהודיות מפקיעין לדרום אמריקה.⁶ מלחמת העולם הראשונה והמצב הכלכלי הקשה שהשתרר אחריה פגעו אף הם בקהילה והובילו לעזיבת משפחות נוספות. בדו"ח שהוכן בשנת 1920 עבור 'ועד הצירים' נכתב שכמעט כל שש-עשרה המשפחות היהודיות שנשארו בכפר הן 'עניות מרודות'.⁷

3 י' בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח, עמ' 25-27.

4 ר' אלפר, אנשי פקיעין, תל-אביב תשכ"א. על כתיבת הספר ראו: א' חצרוני, כאש-עצורה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 113-153.
5 החיבור הטוב והממצה ביותר על בן-צבי הוא ביוגרפיה מתועדת בהוצאת ארכיון מדינת-ישראל: ח' צורף (עורך), יצחק בן-צבי: הנשיא השני: מבחר תעודות מפרקי חייו (1884-1963), ירושלים תשנ"ח. מקורות נוספים על בן-צבי ראו: ש' גרון, יצחק בן-צבי: מתולדות חייו, מרביו, ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ה; מ' בניהו, יצחק בן-צבי הנשיא: מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי, ירושלים תשכ"ג; ש' חורב, מהפכן ותלמיד חכם: השקפת עולמו של יצחק בן-צבי במסגרת המנהיגות האיריאולוגית של תנועת העבודה, חיפה תשע"א. בהמשך המאמר יובאו מקורות נוספים שעוסקים בהגותו של בן-צבי ובפעילותו.

6 יהודי פקיעין אל הברון הירש, 21 באפריל 1898, אצ"מ, J15/7513; הצבי, 24 בנובמבר 1909; הפועל הצעיר, 23 בדצמבר 1910.

7 א' ססר אל מ' אוסישקין, ט"ז בטבת תר"ף (7 בינואר 1920), אצ"מ, J15/6494.

בית הכנסת
בפקיעין, שנות
העשרים

מאוד [...] הבתים הולכים ונהרסים וכן בית הכנסת העתיק ואין מתקן את כל זה, כתב בן-צבי, וסיכם: 'עזרה מן החוץ נחוצה, אבל מאין תבוא?'¹¹ גם זגורודסקי, שכתב דו"ח משלו על הביקור, קרא להושיט עזרה ליהודי פקיעין, 'כדי שלא נעמוד על הדם'.¹²

בן-צבי העיד על עצמו שעניין פקיעין העסיק אותו כבר משנת 1920,¹³ אך אין ספק שהביקור בכפר הוא שהצית אצלו את המשיכה העזה למקום ולקהילה היהודית שבו. אשתו רחל ינאית, שאף היא השתתפה בסיור, תיארה מאוחר יותר את התחושות שאחזו בה ובבעלה במפגש עם יהודי פקיעין: 'בכניסה לסמטת היהודים [...] פגשנו עלם צעיר מחזיק במחרשה רתומה לפרד [...] פלח עברי קדום, מלמל בן-צבי'. הנער, בן למשפחת תומא, הזמין את האורחים לביתו. 'כאילו פגשנו משפחתו של פלח עברי [...] מימי המשנה', סיכמה רחל את החוויה. הביקור בבית הכנסת העתיק היה גם הוא מרגש: 'דמומים עמדנו בבית הכנסת ו[ויסוף] זינאתי אמר: "מעולם לא נעזבה פקיעין מתושביה היהודים"', 'אשרינו ששמרתם על בית הכנסת בימי החורבן ואחריו', ענה לו בן-צבי.¹⁴

11 'פקיעין' (דו"ח בן-צבי), ינואר 1922, אה"ע, IV-312-256.

12 'פקיעין' (לעיל, הערה 10).

13 בן-צבי למשרד הביטחון, ללא תאריך (נכתב בשנת 1953), גה"מ, נ-96/19.

14 ר' בן-צבי, 'פקיעין: הביקור הראשון של י' בן-צבי ושל ר' ינאית בן-צבי בשנת 1922', מרוץ הלפיד: ע"ש יצחק בן-צבי ז"ל, מעלה-גליל תשל"ג, עמ' 5-7.

מיד לאחר הביקור פתח בן-צבי במחקר על פקיעין, בעיקר בשאלת קדמוניותה של הקהילה היהודית בכפר. את מסקנותיו פרסם במספר מאמרים קצרים בכתב-העת של 'אחדות העבודה', 'קונטרס',¹⁵ והם אוגרו ויצאו לאור שוב, עוד באותה שנה, בחוברת שכותרתה 'הישוב היהודי בכפר פקיעין'. וכך פתח בן-צבי את חיבורו:

כמו אגדת קדומים וכמו הד קול העולה מנבכי מאות שנים מצלצלת באוזנינו הידיעה על דבר שירי הפלאחים היהודים, אשר נשארו בכפר קדומים זה. פעם ביוכל בא איזה נוסע יהודי, או תייר נוכרי, ומוסר לנו דרישת שלום מאחינו הנידחים הללו, והדברים נראים לנו כאלו שהגיעו מ'בני משה' אשר מעבר לנהר הסמבטיון [...]. אולם הפלאחים היהודים אינם אגדה, אלא דברים שבמציאות. פקיעין אינה מעבר לנהר כוש אלא בקרבנו היא, בארץ-ישראל, במהלך של שש שעות רכיבה מעכו ובמרחק דומה לזה מצפת.¹⁶

מכלוף דהן
ואברהם נקיבלי,
תושבי פקיעין
היהודים, בפתח
מערת ר' שמעון
בר יוחאי

בן-צבי קבע ש'מוצאו' של הכפר 'מזמן קדום', ושהוא נזכר בתלמוד בשם תקוע שבגליל – מקום בית מדרשו של ר' שמעון בר יוחאי – ובמדרש בשם פקע. הוא הביא תימוכין לדבריו ממקורות מגוונים וליקט עדויות רבות שתאיירו את פקיעין היהודית במאות השנים האחרונות. הוא התבסס על שלל מקורות יהודיים, מהתלמוד וספר ה'זוהר' ועד ספרות השו"ת, על ספרי מסעות של מיסיונרים וחוקרים וכן על כתבי חסידים ואחרים שפקדו את פקיעין, ובהם מסמכים של משה מונטיפיורי ואשתו יהודית. נוסף על כך בחן בן-צבי את השרידים הארכאולוגיים בכפר וראיין בדקדקנות את יהודי פקיעין על עברם. הוא קבע כי המסורת של יהודי פקיעין שהם 'מעולם לא הלכו בגולה', 'יש לה על מה שתסמוך', ושמיקום הכפר בין ההרים 'מוחוץ לדרכי המלחמה' אפשר לאנשיו להישאר במקומם, לא להתגלות וממילא גם לא לגלות.¹⁷ החיבור של בן-צבי נועד לא רק להעמקת הידע ההיסטורי. מלבד פקיעין הוא סקר עוד כפרים בגליל שהיו בהם קהילות יהודיות חקלאיות עד המאה שש-עשרה או השבע-עשרה אולם בהמשך

15 המאמר הראשון הופיע בגיליון קי בחודש טבת (כחודש לאחר הביקור בפקיעין), ולאחריו פורסמו המאמרים בגיליונות קיא, קיב, קטז וקיו.

16 'בן-צבי, הישוב היהודי בכפר פקיעין, תל-אביב תרפ"ב, עמ' 3.

17 שם, עמ' 4-5, 22.

הן הידלדלו וחרבו. 'הישוב החקלאי היהודי שבכפר פקיעין', כתב בן-צבי, הוא 'המוהיקני-האחרון של הפלאחים העברים הקדמונים'. סיכום הדברים היה ש'הפלאחים היהודים [בפקיעין], שהיו 'במשך שנות מאות נושאו היחידים [...] של רעיון הישוב החקלאי בקרב היהודים שבארץ [...] שנעשה למרכזי בתנועת הישוב של זמננו [...] רשאים לקוות שעם התחייה הכללית – תבוא גם תחייתם. עיניהם תלויות אלינו, הם מקווים לעזרתנו'.¹⁸

המפגש עם פקיעין והמחקר הקצר שפרסם בן-צבי עליה היו ניצן ראשון לשורת מחקרים שהתגבשו בסופו של דבר לספרו 'שאר ישוב', שיצא לאור בשנת 1927. בן-צבי, שכתב עד אז על יהדות המזרח ועל השומרונים, העתיק באמצע שנות העשרים את תחום עיסוקו לחקר תולדות ארץ-ישראל מתוך הדגשת רצף היישוב היהודי בארץ, ודומה שהמפגש עם קהילת פקיעין חולל אצלו את המגמה הזאת או לפחות תרם לה רבות.¹⁹ 'הגיעה השעה לשים קץ להשקפה המסורתית הנושנה, שהישוב היהודי הקדמון נעקר מן הארץ בבת אחת' לאחר חורבן בית המקדש, פתח בן-צבי את הקדמתו לספר 'שאר ישוב'. אף שרוב העם גלה, 'לא היה אף רגע אחד [...] בו יינתק הפתיל המקשר את האומה כולה באשר היא שם, אל ארץ מולדתה, והנימים הדקות של שארית הישוב [בארץ] היו צינור חי וממשי לקשר נצחי זה'.²⁰ בספר 'שאר ישוב' נכללו מחקרים על תולדות היישוב היהודי בכמה מקומות בארץ-ישראל, אך המחקר על פקיעין היה ארוך בהרבה מכל השאר וזכה למעמד הבכורה בפתח הספר. מחקר זה היה גרסה רחבה ומשוכללת מזו שכתב בן-צבי בשנת 1922, ונוספו לו ממצאים חדשים שגילה.²¹

לדברי יצחק בצלאל אחד ממאפייני עבודתו המחקרית של בן-צבי היה הזיקה לפעילותו הציבורית,²² ואכן זיקה זו בלטה במחקר על קהילת פקיעין ועל שאר הקהילות היהודיות שכונו המסתערבים. 'חקירת המסתערבים יש לה ערך להבנת מוצאו של הישוב ורציפותו ללא הפסק במשך הדורות', סיכם בן-צבי את מטרת מחקרו, ונימק: 'המסתערבים הם עדות לקשר החי בין העם לבין מולדתו, קשר שלא נפסק ולא נותק אף לדור אחד; [בלעדיו] הגרעין ההיסטורי הקדמון הקיים מאז ועד עתה [...] לא תצויר תחיית העצמות היבשות בבוא יום התקומה'.²³ קהילת יהודי פקיעין הייתה אפוא עבור בן-צבי שריד חי אחרון לתופעה רחבת היקף שהעידה על הקשר בין עם ישראל לארצו, והוא ראה בשימורה ערך רעיוני וסמלי למפעל ההתיישבות הציוני בארץ-ישראל.

18 שם, עמ' 12, 30.

19 'המניע העיקרי להתמכרותו של הנשיא המנוח ליישובים הכפריים היהודיים בארץ ישראל היתה בוראי "פקיעין", קבע יוסף ברסלבסקי, חוקר ארץ-ישראל, שחלק על בן-צבי וטען שקשה להוכיח את קביעותו בנוגע לקדמוניות פקיעין. ראו: י' ברסלבסקי, 'למהותו של "שאר-ישוב" היהודי בגליל', מערבו של גליל וחוף הגליל: הכינוס הארצי התשעה-עשר ליריעת הארץ, ירושלים תשכ"ו, עמ' 138; על תפיסת העולם של בן-צבי באשר לזיקה בין עם ישראל לארצו ועל השינויים שחלו בה, ושהשפיעו על כתיבתו, ראו: ע' קמון, 'מ"שאר-ישוב", ל"נידח-ישראל": מימד האהזות בתפיסתו הישובית של יצחק בן-צבי', דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, ירושלים תשס"א, עמ' 97-109.

20 י' בן-צבי, שאר-ישוב, הוצאה מחודשת בעריכת מ' איש-שלום, ירושלים תשכ"ו, עמ' 9.

21 בשנת 1936 יצא 'שאר ישוב' במהדורה מחודשת, שכללה גילויים נוספים בנייין פקיעין. הגרסה העשירה ביותר למחקר על פקיעין נמצאת במהדורה שהוצאה בשנת 1966, ושבה נכלל כל הידע שצבר בן-צבי בנושא בהמשך חייו.

22 י' בצלאל, 'כתבי יצחק בן-צבי על יהדות המזרח: השלבים, התחומים, המאפיינים', פעמים, 25 (תשמ"ו), עמ' 138.

23 י' בן-צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 20.

במחצית הראשונה של שנות העשרים נשא הקשר בין בן-צבי לפקיעין אופי עיוני בעיקרו. הדו"ח שהגיש על מצוקת יהודי פקיעין לא הוביל לפעולה מידית, ומצב יהודי פקיעין הלך והתדרדר. בקיץ 1923 החליט אברהם נקיבלי, שהחזיק בבעלותו כשליש מאדמת היהודים בפקיעין, ושנחשב האמיד שבקהילה, למכור את אדמתו ולעזוב את פקיעין. הוא מכר חלק מאדמתו לדרוזים ולנוצרים, אולם אז פנו אליו יהודי הקהילה בבקשה לעכב את מכירת יתרת השטח ולערב את בן-צבי, בתקווה שהמוסדות הציוניים יקנו את הקרקע. נקיבלי הסכים, ואל בן-צבי נשלחו פניות לבוא לעזרה והתראות שבעקבות נקיבלי יעזבו יהודים נוספים.²⁴ בן-צבי פנה בשם הוועד הלאומי להנהלה הציונית; הוא הבהיר שמשמעות מכירת השטח תהיה חורבן קהילת יהודי פקיעין, ודרש להתאמץ ו'לפדות' את הקרקע.²⁵ התערבותו נשאה פרי – יהודי פקיעין זכו להלוואות, ומכירת השטח נמנעה. כתוצאה מהאירועים המתוארים החליט בן-צבי לנסות לקדם באופן אישי את חיזוק היישוב היהודי בפקיעין, וכצעד ראשון ביקש מיהודי פקיעין לספק לו את הקושאנים שלהם על אדמותיהם.²⁶ יהודי פקיעין שיתפו עמו פעולה בחפץ לב, ולמעשה כבר באותה עת הוא הפך עבורם לכתובת הרשמית במסדר, והם שיתפו אותו תדיר במצוקותיהם.²⁷

1925 הייתה שנה קשה מאוד מבחינה כלכלית ליישוב בארץ כלל וליהודי פקיעין בפרט. היכול של אדמות יהודי פקיעין היה דל, וגם עבודה במושבות כמעט לא הייתה.²⁸ בן-צבי, שניסיונותיו לגייס סיוע משמעותי עד אז עלו בתוהו, התרשם שהיישוב בפקיעין 'עומד לפני כליון' והתאמץ ביתר שאת להשיג עזרה.²⁹ באותם ימים הזדמנה לביתו בירושלים אירמה (רמה) לינדהיים, פעילה ציונית מארצות-הברית. בן-צבי תיאר לפניה את חשיבותה הסמלית של קהילת פקיעין ואת מצוקתה, ולינדהיים, שהוקסמה מאישיותם ומפועלם של בן-צבי ורעייתו, הביעה נכונות לסייע. כדי להכיר מקרוב את פקיעין היא טרחה ובאה למקום, והביקור נגע ללבה. בזיכרונותיה ציינה במיוחד את הכנסת האורחים שנהגו יהודי פקיעין בחלוצים שעברו בדרכם בכפר והוזמנו ללון בבית הכנסת העתיק. יהודי פקיעין האדוקים התייחסו בחום אל החלוצים, 'שאינם מקיימים את מצוות [הדת]', כתבה לינדהיים, ותיארה את ריקוד ההורה של החלוצים בבית הכנסת, ריקוד שהצטרפו אליו יהודים וערכים בני המקום.³⁰ בעקבות הביקור נתנה לינדהיים לבן-צבי תרומה ראשונית של 300 לירות מצריות. בן-צבי העביר את הכסף לקק"ל בצירוף תכנית לביסוס הקהילה היהודית בכפר. תכניתו כללה שתי חלופות: לרכוש עבור כל אחת מארבע-עשרה המשפחות היהודיות שהיו אז בפקיעין חלקת אדמה של 30

24 ועד הכפר אל בן-צבי, ונקיבלי אל בן-צבי, ח' בתמוז תרפ"ג (22 ביוני 1923), אוסף המסמכים של אילן תומאשכטר, פקיעין. המונח 'ועד הכפר' או 'ועד הכפר פקיעין' או 'ועד קהילת יהודי פקיעין' מופיע בפניות רבות בתקופה המתוארת, אולם תחתיו מופיעות בכל פעם חתימות של יהודים אחרים.

25 בן-צבי אל המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, 6 ביולי 1923, אוסף המסמכים של אילן תומאשכטר, פקיעין.

26 ועד הכפר פקיעין אל בן-צבי, כ' בכסלו תרפ"ד (28 באוגוסט 1923), אצ"מ, A116, 142/5.

27 נקיבלי, מכלוף וכהן אל בן-צבי, כ"ו בחשוון תרפ"ד (5 בנובמבר 1923), אצ"מ, A116, 142/3.

28 'הרצאת המשלחת לפקיעין', 5 באוקטובר 1926, אצ"מ, S15/22938.

29 בן-צבי לקק"ל, 22 באוקטובר 1925, אצ"מ, KKL5/1754.

30 I. Lindheim *The Immortal Adventure*, New York, 1928, pp. 186–187, 200, 205–208

דונם שתוכל לעבד, או להעתיק את מושבם של יהודי פקיעין לנקודת התיישבות חדשה מחוץ לכפר. בן-צבי הצביע על שטח אדמה סמוך לכפר הדרוזי סמיע ששייך היה למשפחת חביב הנוצרית שגרה בעכו, ושהביעה נכונות למכרו. שטח זה היה במרחק 3 ק"מ מפקיעין, ובן-צבי זיהה אותו כנקודת היישוב הקדומה טיריה ('הקשורה ב)אבא אושעיה איש-טיריה'). חלופה זו הייתה אמורה להיות יקרה יותר, אולם בן-צבי העדיף אותה כיוון שלדעתו מימושה צפוי היה להוביל לחזרת המשפחות שכבר עזבו את פקיעין. בן-צבי ראה בעיני רוחו יישוב של 'לפחות' שלושים משפחות, והסביר שאם תאומץ הצעת העתקת היישוב היהודי לנקודה החדשה, ימכרו יהודי פקיעין את בתיהם בכפר וכך ימננו את בניית בתיהם החדשים. 'יהודי פקיעין', חתם בן-צבי את פנייתו לקק"ל, מצפים להחלטתכם שתגזור את דינו של היישוב היהודי לחיים או למוות'.³¹ בן-צבי נכון היה אם כן להעתיק את מיקום קהילת יהודי פקיעין, וגם בהמשך הוא העדיף את הערך של שימור הקהילה, אפילו במחיר נטישת המרחב היהודי ההיסטורי בלב הכפר.

צעד נוסף שנקט בן-צבי באותה עת היה הקמת ה'ועד למען פקיעין'. הוא עצמו עמד בראשו, רחל אשתו ואליעזר יפה ייצגו את המרכז החקלאי של ההסתדרות, יוסף ויץ ייצג את המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, ומרדכי יגאל היה האיש שבשטח והופקד על איתור האדמות לרכישה.³² האנשים שקיבץ בן-צבי לוועד היו אנשי מעשה מנוסים, והקמת הוועד הרחיבה את מעגל המחויבות לעניין פקיעין, אך פעילותו של גוף זה לא האריכה ימים.

בדצמבר 1925 יצא בן-צבי לארצות-הברית במשלחת של ההסתדרות לשם גיוס כספים. המשבר הכלכלי הקשה בארץ הוביל לאבטלה ולמחסור, וההסתדרות, שבן-צבי, היה כאמור חבר בוועד הפועל שלה, ניסתה לסייע לפועלים המובטלים.³³ בן-צבי שהה בארצות-הברית עד יוני 1926, אולם ניתוק מארץ-ישראל לא הפריע לו להמשיך לקדם את עניין פקיעין. ההפך הוא הנכון. הוא נפגש בארצות-הברית עם לינדהיים, והצליח להעביר לפסים מעשיים את הסכמתה הכללית לתמוך בפקיעין – היא הסכימה לתרום לטובת פקיעין 9,000 דולר (שווה ערך ליותר מ-100,000 דולר במושגים של ימינו).³⁴ בעקבות זאת פקדו חברי ה'ועד לענייני פקיעין' את הכפר ונפגשו עם אנשי הקהילה לדרון בהתפתחויות. בפגישה הוחלט שבכל מקרה אין להעתיק את קהילת פקיעין ממקומה. כל יהודי פקיעין סירבו בתוקף לרעיון של בן-צבי לעקור ל'טיריה',³⁵ וגם חברי הוועד שוכנעו ש'הערך ההיסטורי שיש לישוב הקדמון הזה הוא כשהיהודים האלה נמצאים בפקיעין ולא במקום אחר', ולכן אין להפריד את 'שני המומנטים האלה אחד מהשני'. מסקנתם הייתה שיש לרכוש את אדמת כפר סמיע עבור יהודי פקיעין, לאחר שאלה הבהירו שיוכלו לעבד את השטח המדובר למרות ריחוקו.³⁶ אולם קק"ל התנגדה

31 בן-צבי לקק"ל (לעיל, הערה 29).

32 רשימת החברים בוועד על פי 'מסקנות הוועדה לסדר ענייני יהודי פקיעין', 30 במאי 1926, אצ"מ, S15/22438. הוועד הוקם כנראה ערב יציאת בן-צבי לארצות-הברית.

33 צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 143.

34 שם, עמ' 148.

35 'פקיעין וכפר-סמיע', 15 באוקטובר 1925, אצ"מ, S15/22438.

36 'מסקנות הוועדה לסדר ענייני יהודי פקיעין' (לעיל, הערה 32).

בשלב זה לרכוש את אדמת סמיע, והחליטה לנסות לקנות בכספי קרן לינדהיים חלקות אדמה שהיו שייכות לכפר פקיעין עצמו.³⁷ הנימוקים העיקריים לכך היו טיב האדמה שבסמיע, ריחוקה מפקיעין ובעיקר החששות באשר למעמדה של האדמה, שהייתה בחזקת משאע (בעלות משותפת ללא חלוקה מוגדרת בין בעלי הקרקע), ולפיכך רכישתה כרוכה הייתה בבעיות ובסיבוכים משפטיים. זגורדסקי, שכתב דו"ח בנושא, חשש שבמצב הקיים יוכלו הדרוזים מכפר סמיע שהיו שותפים בבעלות על הקרקע, להשאיר בידיהם בסוף העסקה 'כל חלקה טובה וכל עץ-זית'. כראיה לדבריו טען שבשל מעמדה המשפטי של הקרקע מוכנה משפחת חביב, בעלת הקרקע העיקרית, להוזיל מאוד את מחירה, אך הדבר הנכון לעשות הוא לדרוש ממנה שהקרקע תועבר לפני הרכישה למעמד מפרוז (מחולק בין הבעלים), הליך 'קשה' שצפוי להימשך 'הרבה שנים'.³⁸

התמשכות הדיון באפשרויות רכישת הקרקע הייתה בעוכרי העסקה, שכן בינתיים האמירו מחירי האדמות בפקיעין ובסביבתה בשל דיווחי העיתונות על תרומת לינדהיים. בעיתונות פורסם שלינדהיים, שהתמנתה בשנת 1926 לנשיאת ארגון הנשים 'הדסה' בארצות-הברית, גייסה סכום של עשרות אלפי דולרים ממכירת שרשרת יהלומים שהייתה ברשותה.³⁹ בפועל העבירה לינדהיים לקק"ל סכום של 1,500 דולר בלבד, אולם השמועות המופרכות גרמו לעליית מחירים דרמטית של כל חלקת אדמה שרכישה עמדה על הפרק.⁴⁰

יצחק בן-צבי
מימין לפתח
הנקבה) ויזידים
בביקור ליד ברכת
המעין בפקיעין,
תרפ"ו (1926)

37 אטינגר למחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, 31 בדצמבר 1925, אצ"מ, S15/22438.
38 'כפר-סמיע', 15 באוקטובר 1925, אצ"מ, S15/22438; על המושגים הקשורים במעמד המשפטי של הקרקע ראו: א' גרנובסקי, המשטר הקרקעי בארץ-ישראל, תל-אביב תש"ט, עמ' 168-173.
39 דואר היום, 10 באוגוסט 1926; דבר, 29 ביולי ו-8 באוגוסט 1926; כתבה באנגלית, ללא תאריך ושם העיתון, אצ"מ, A274/6.
40 קק"ל למחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, י"ג בתשרי תרפ"ו (1 באוקטובר 1925), אצ"מ, S15/22438; מאזן קרן פקיעין (לינדהיים) ליום 30.9.41, אצ"מ, KKL5/12588; I. Lindheim, *Parallel Quest: A Search of a Person and a People*, New York 1963, p. 180

כשחזר בן-צבי לארץ ומצא שרכישת האדמות מתעכבת, הוא ביקש לבדוק בעצמו את מצב הדברים בשטח. בביקורו בפקיעין באוקטובר 1926 התברר שהמצב הכלכלי בכפר הורע, ושמחיר אדמת סמיע עלה 'כפליים ושלוש' מאז שפשטו השמועות על 'הכסף שבא מאמריקה'. כמוצא אפשרי הציע בן-צבי לק"ל שטח אדמה אחר בקרבת הכפר בית-ג'אן שבעליו הסכימו למכרו.⁴¹ הנהלת קק"ל דנה בהצעת בן-צבי ובישרה לו ש'הדירקטוריון החליט בפרינציפ' לבצעה, אך המליצה לפנות לפני הרכישה אל יהושע חנקין ולבקשו לבדוק אם אפשר להשיג שטח אדמה טוב יותר.⁴² חנקין, שנחשב גדול המומחים בכל הנוגע לגאולת קרקעות, אכן נכנס בעובי הקורה;⁴³ הוא התמקד ברכישת אדמת סמיע ורקם תכנית שנועדה להזייל את מחירה. בן-צבי שמח שחנקין התערב בנעשה, ואף ניאות לבקשתו לרכז בידי את המשא ומתן ולהורות ליגאל, 'האיש של בן-צבי', שלא להשתתף במהלכים.⁴⁴ עם זאת הוא עצמו לא שקט על השמרים – את עסקת הרכישה הגדולה שאיר לחנקין אולם בו בזמן ביקש מציון לוי, שהיה מורה בפקיעין, להודיע לו על כל חלקה בפקיעין שבעליה יסכימו למכרה. ואמנם לוי העביר לבן-צבי מספר הצעות רכישה של חלקות קטנות בכפר ובסמוך לו, ובן-צבי ריכז את נתוני החלקות והגישן לק"ל.⁴⁵

כל ניסיונות הרכישה והמאמצים הרבים שהשקיעו כל הגורמים עלו בתוהו. בדיעבד האשים בכך בן-צבי את קק"ל ואת מנחם אוסישקין, שעמד בראשה, וטען שהדברים התמשכו 'ללא הצדקה'.⁴⁶ מהתכתובת הרבה סביב רכישת הקרקעות עולה הרושם שקק"ל ומי שפעלו מטעמה טיפלו ברכישת אדמות פקיעין ברצינות, אך לא היו זריזים ונחושים די הצורך. הזמן שחלף מאז שאותר שטח והוסכם על מחירו, גרם לבעלי הקרקע להתחרט או להעלות את המחיר, ואנשי קק"ל לא היו מוכנים לשלם מחירים שנראו להם מופרזים או לקנות שטחים קטנים כדי לפתור חלק מהבעיה.⁴⁷ לוי היה איש מיוחד מתאים יושב בפקיעין שבועות אחדים ומקדיש את זמנו לכך – היה אפשר להוציא לפועל קניית חלקות-אדמה, טענו אנשי פקיעין לפני הנהלת קק"ל,⁴⁸ ונראה שהיה מן הצדק בטענותיהם. מלבד זאת יש לציין שהמקרה של פקיעין חרג מעיסוקה השוטף של קק"ל, ונדמה שדבר זה היה בעוכריו. אוסישקין דגל ברכישת גושי אדמה גדולים שיתרמו לביסוס הרצף הטריטוריאלי, ושיאפשרו התיישבות חקלאית נרחבת,⁴⁹ וגם חנקין ראה לנגד עיניו רכישות קרקע בגושים גדולים.⁵⁰ אך פקיעין הייתה נקודה זעירה, והסכומים שהיו אמורים להיות מושקעים בה היו שווי ערך לאלה שנדרשו

41 'הרצאת המשלחת לפקיעין' (לעיל, הערה 28); 'לתכנית ההתיישבות בפקיעין', 15 באוקטובר 1926, אצ"מ, S15/22938.

42 קק"ל למחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, 26 בנובמבר 1926, אצ"מ, S15/22938.

43 קק"ל למחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, 18 במרס 1927, אצ"מ, S15/22938.

44 'קניית שטח-אדמה בשביל הישוב היהודי בפקיעין', 3 באפריל 1927, אצ"מ, KKL5/1755; בן-צבי לקק"ל, 1 באפריל 1927, שם.

45 'קניית אדמה בשביל יהודי פקיעין', 30 באוקטובר 1927, אצ"מ, KKL5/1755.

46 בן-צבי למשרד הביטחון (לעיל, הערה 13).

47 ראו לדוגמה את טענות בן-צבי במכתבו לקק"ל, 3 במרס 1927, אצ"מ, KKL5/1755.

48 ויץ אל חנקין, 8 במאי 1929, אצ"מ, L18/1325.

49 'גולדשטיין, אוסישקין: ביוגרפיה, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 80, 106-107; 'י כץ, בחזית הקרקע: קרן קימת לישראל בטרם מדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 5-7.

50 ר' קרק, 'הבסיס הגיאוגרפי בהשקפתו של יהושע חנקין', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, יא (תש"ס), עמ' 105, 113.

לרכישת שטחי אדמה גדולים בהרכה במקומות אחרים. קק"ל לא הקצתה כספים משלה לפקיעין, אולם לא מן הנמנע שאנשיה ומי שפעלו מטעמה התקשו להפריד בין פקיעין לבין רכישות אדמה במקומות אחרים בארץ. בן-צבי ייחס לפקיעין חשיבות עצומה, וחשב שנכון להשקיע בה משאבים מיוחדים, אולם נראה שמי שאמורים היו להוציא לפועל את רעיונותיו לא היו שותפים לדעה זו.

אי ההצלחה בקניית האדמות וההתדרדרות הנמשכת במצבם הכלכלי של יהודי פקיעין ייאשו חלק מהם. בספטמבר 1928 בא ציון לוי למשרדי קק"ל בירושלים והזהיר ש'אם האדמה לא תירכש במרוצת השנה הנוכחית תרפ"ט – הרי יש סכנה, כי בשנת תר"צ לא יהיה כבר בשביל מי לקנות אדמה: אף יהודי אחד לא ישאר עד אז בפקיעין'. לוי דיווח שאברהם נקיבלי מכר את אדמתו לדרוזי ועקר לחיפה, ושאחרים מתכננים ללכת בעקבותיו.⁵¹

פניית יהודי פקיעין נענתה במכתב חריף ששיגרה קק"ל אל לוי. במכתב נמתחה ביקורת נוקבת על יהודי פקיעין, ותמציתו הייתה שקק"ל 'השתדלה ומשתדלת להחיש ולזרז ככל האפשר' את קניית השטח אולם אינה יכולה להתחייב 'על מועד לגמירת העניין', ואם יהודי פקיעין אינם יכולים עוד להמתין, אפשר שצריך כבר עתה לחדול מהמאמצים לרכישת הקרקע.⁵² בן-צבי ניסה להפיג את המתח שנוצר ולהקל על יהודי פקיעין, וביקש מקק"ל להשתמש בכספי לינדהיים כהלוואות שיינתנו ליהודי פקיעין לצורך קניית משק חי. אולם אוסישקין לא הסכים למתן הלוואות בנימוק שהכסף הוקדש רק לרכישת אדמה. כפשרה השתמש בן-צבי בריבית שצברה קרן לינדהיים לצרכים שוטפים ולמענקים תקופתיים ('מתנות לחגים') ליהודי פקיעין.⁵³

לצד המאמץ לסייע לקהילת פקיעין התמיד בן-צבי במחקרו על היישוב היהודי בכפר. בשנת 1926 הוא כינס את כל יהודי הכפר בבית הכנסת העתיק וחקר אותם על שורשיהם, וגם למשפחות שכבר לא גרו בפקיעין הוא פנה בבקשה למסור כל פיסת מידע שתשפוך אור על עברה של הקהילה היהודית.⁵⁴ בשלהי שנות העשרים גילה בן-צבי שתי

תבליט המנורה
וציור דלת ההיכל
שנתגלו בבית
הכנסת בפקיעין
בסוף שנות
העשרים

51 קק"ל אל בן-צבי, 20 בספטמבר 1928, אצ"מ, KKL5/3216.

52 ריץ אל לוי, 1 באוקטובר 1928, אצ"מ, KKL5/3216.

53 'פרטיכל ישיבה ע"ד קניית אדמה בשביל היישוב היהודי בפקיעין', אצ"מ, KKL5/4537; 'חלוקת התמיכה אשר נתקבלה מאת לינדהיים ע"י מר בן-צבי בירושלים בחג הפסח תרפ"ז', אצ"מ, A116/193; 'מאוזן קרן לינדהיים 30.9.41', אצ"מ, KKL5/12588.

54 אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 93-94; צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 151.

אבנים שהיו שקועות בקירות בית הכנסת בפקיעין, ושכוסו עם השנים. על האחת היה תבליט של מנורה, אתרוגים, שופר ולולב, ועל האחרת – ציור דלת היכל שלהערכת בן-צבי היה ארון הקודש של בית הכנסת. בן-צבי ראה בתגלית זו 'ערך רב', והיא חיזקה את דעתו בדבר קדמוניותה של פקיעין. האבנים שייכות היו על פי בן-צבי לבית הכנסת הקדום שעמד במקום, והיו 'לכל המאוחר – מזמן המשנה והתלמוד'.⁵⁵ הוא פרסם בעיתונות כתבה נלהבת על גילוי האבן בעלת תבליט המנורה, ותבנית גבס של אבן זו הוצגה מאז בסלון ביתו.⁵⁶

שנות השלושים: צלו של הסכסוך היהודי-הערבי ונטישת יהודי פקיעין את כפרם

במאי 1929 עלתה לירושלים משלחת של יהודי פקיעין לתנות את צרותיה לפני בן-צבי. אולם באותה עת הוא היה בוורשה, ואשתו קיבלה את הבאים. 'העניינים מקבלים כבר צורה איומה, ואילו הייתי בירושלים הייתי מכניס אותם לאוסישקין – לחדר טרקלינו'. כתב לה בן-צבי כשנודע לו על הביקור. בן-צבי תלה את האשם בחנקין. 'חנקין לא עשה כלום', הוא האשים, ותבע – או ש'ימלא הבטחותיו מיד או שיסתלק מכל העניין מיד'.⁵⁷ עוד בטרם התבררה עמדת חנקין התרגש לו משבר חדש. באוגוסט 1929 זעזעו את ארץ-ישראל מאורעות תרפ"ט, והשפעתם לא פסחה על פקיעין. מ'ח'תאר הכפר הדרוזי עבדאללה צאלח אמנם הגן על יהודי פקיעין ומנע מתושבי הכפר הערבי הסמוך סחמאתא להיכנס לפקיעין ולפגוע ביהודים, אך היהודים חשו מאוימים עד כדי כך שלנו בלילות בכתני הדרוזים כדי להישמר מהתקפת פתע. המתח הביטחוני גרם להחמרה נוספת במצבם הכלכלי. הם נמנעו מלעבד את השדות הרחוקים, ובעלי המשפחות חדלו ממנהגם לצאת לעבוד במושבות כיוון שלא רצו לעזוב את נשותיהם וילדיהם בכפר לבדם.⁵⁸ הקושי הביטחוני-הכלכלי החדש הוביל לעזיבה נוספת של משפחות יהודיות.⁵⁹

באוקטובר 1930 סילק חנקין את ידיו מעניין פקיעין. מסקנתו הייתה ששטחי הקרקע הגדולים שבחן לוקים בחסר מבחינת הפוטנציאל החקלאי, בגלל הסלעים הרבים, מדרונות הרים וכדומה, ושרכישתם בעייתית בגלל מעמדם החוקי.⁶⁰ בהסכמת קק"ל פנה בן-צבי אל יוסף נחמני וביקש ממנו לקבל עליו את הטיפול ברכישת הקרקע ו'לשים קץ לגורלם העלוב של יהודי פקיעין'.⁶¹ נחמני, שעסק ברכישת קרקעות עבור פיק"א והיה ידיד קרוב של רחל ינאית, נרתם למלאכה במרץ. גם הוא התחיל בבדיקת ארמת סמיע, ובתוך זמן קצר דיווח לבן-צבי שעלות קנייתה כמעט פי שלושה מהסכום שבקרו

55 בן-צבי (לעיל, הערה 20), עמ' 36-41.

56 דבר, 6 באוקטובר 1926; לינדהיים (לעיל, הערה 40), עמ' 159.

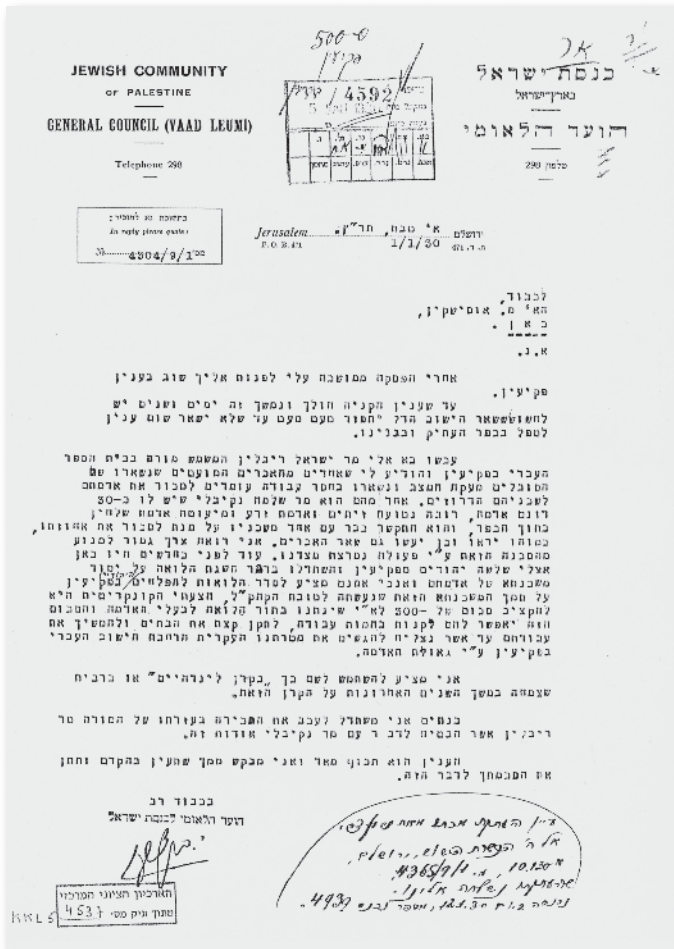
57 צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 172.

58 אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 73; דבר, 15 בנובמבר 1929.

59 המשקיף, 16 במאי 1947.

60 'קרקע ליהודי פקיעין', 2 במרס 1932, אצ"מ, KKL5/5864.

61 בן-צבי אל נחמני, 21 בדצמבר 1930, גה"מ, פ- 2289/15.

לינדהיים. בהיותו מודע למצבה הכלכלי של קק"ל, שהיה באותה תקופה ככי רע, הסיר בן-צבי מעל הפרק את האפשרות לבקש מקק"ל להשלים את הכסף הדרוש לקנייה. הוא סבר שבנסיבות שנוצרו יש לוותר על הכוונה לרכישת שטחי אדמה גדולים ולהתמקד בחלקות קטנות בכפר ובסביבתו, וזאת גם כדי להפגין רצינות בפני קהילת יהודי פקיעין המתפוררת.⁶² ואכן נחמני הצליח לקבץ מספר חלקות קטנות שעמדו למכירה, ואוסישקין אישר את הרכישה, אולם אז התברר שיהודי פקיעין, שקיוו כל העת להתבשר על קניית שטח אדמה גדול, מתנגדים לקנייה. טענתם הייתה שהקניות הקטנות יחסלו את הכסף שבקרן לינדהיים וימנעו פתרון אמתי של בעיית הקרקעות על ידי קנייה גדולה בעתיד.⁶³ התנגדותם החזירה למוקד את הדיון ברכישת אדמת סמיע.

ההרעה המתמדת במערכת היחסים בין היהודים לערבים בתקופה המתוארת נתנה גם היא את אותותיה. ביוני 1931 גינה העיתון הערבי 'אלג'אמעה' את המשא ומתן על אדמת כפר סמיע והתחייב לעקוב אחר הפרשה, ומאז

התלוו למשא ומתן איומים על בעלי האדמה.⁶⁴ למרות המתוחות התמיד נחמני במגעים, ובאוקטובר 1931 הביא לקק"ל הצעה חדשה: לקנות את מחצית אדמת סמיע בכל הכסף שבקרן לינדהיים. ההצעה עוררה מחדש את עניין הבעלות על הקרקע, ולמעשה הגבירה את חוסר הוודאות באשר לתוצאות הקנייה, שכן היא הגדילה את מרווח התמרון של בעלי הקרקע, שהייתה כאמור אדמת משאע.⁶⁵ אף על פי כן מוכן היה נחמני להסתכן ולבצע את הרכישה במצב הנתון, מפני ששינוי מעמד הקרקע למפרוז אמור היה להימשך זמן רב. בן-צבי ורוכב חברי הנהלת קק"ל תמכו בהצעת נחמני, אך אוסישקין התנגד לה נחרצות והכריע את הכף נגדה.⁶⁶

מכתבו של יצחק בן-צבי אל מנחם אוסישקין, ובו בקשה לסדר הלוואות להפלחים היהודים בפקיעין, ינואר 1930 (הארכיון הציוני המרכזי)

62 שם; בן-צבי אל נחמני, 2 בפברואר 1931, גה"מ, פ- 2289/15.
 63 בן-צבי אל נחמני, 14 באפריל 1931, גה"מ, פ- 1972/30; בן-צבי אל נחמני, 25 בפברואר 1931, גה"מ, פ- 2289/15.
 64 בן-צבי אל נחמני, 5 ביוני 1931, גה"מ, פ- 2289/15; 'מור' חדש לשם מכירת שטחים גדולים, שם.
 65 'עניין פקיעין', 25 באוקטובר 1931, אצ"מ, KKL5/5864.
 66 בן-צבי אל נחמני, 27 בינואר 1932, גה"מ, פ- 2289/15.

נחמני חש שמיצה את הטיפול בעניין, אולם בן-צבי התעקש ודרש לערער על ההחלטה. בפברואר 1932 הוא פנה במכתב חריף אל ויץ, שהתמנה באותה עת לנהל את מחלקת הקרקעות בקק"ל, ושליווה את עניין פקיעין מאז תחילת עבודתו בקק"ל בשנת 1929. בן-צבי כתב שמאז שהצעתו של נחמני נדחתה, נחמני 'חושב את העניין לנגמר בשבילו'. 'יתכן שהדבר נגמר בשביל נחמני כמו שבשעתו נגמר בשביל חנקין', כתב בן-צבי, 'אולם בשבילי העניין לא נגמר כלל, ולא נגמר בשביל יהודי פקיעין'. הוא הזכיר שעברו יותר משש שנים מאז שהעביר לקק"ל כסף בשביל אנשי פקיעין, והתרעם על שקק"ל מעמידה 'תנאים על תנאים' ומעכבת את רכישת האדמה.⁶⁷ ביולי 1932 התכנסה הנהלת קק"ל לדון פעם נוספת בעניין לבקשת בן-צבי. על הפרק עמדה עתה הצעה חדשה שהציע חנקין: אדמת סמיע תיחכר לשלוש שנים, ובתקופה זו יתבצע הליך קנייתה באופן שאפשר יהיה לבטלו אם תוצאותיו לא יהיו משביעות רצון. אוסישקין תמך ברעיון והוחלט לממשו.⁶⁸ אולם נחמני לא הצליח להוציא לפועל את רכישת אדמת סמיע במתכונת שהוסכם עליה. בקרב הדרוזים פשטו באותה עת שמועות שרכישת הקרקע נועדה לנשלם מכפר סמיע ו'לרשת את אדמתם'. בן-צבי נפגש עם נכבדים דרוזים והפריך את השמועות, אך המתיחות שהשתררה הקשתה מאוד לקדם את העסקה.⁶⁹

יהודי פקיעין שבעי האכזבות פנו מעת לעת לקק"ל, לבן-צבי ולגורמים אחרים בבקשות לסיוע. בספטמבר 1933 שיגרו נציגי עשר המשפחות שנותרו בפקיעין בקשת עזרה לאוסישקין. הם הציעו 'תוכנית לסידורנו באופן זמני עד בואנו אל הנחלה' וביקשו כסף לצורכי הציבור ולצרכים פרטיים, ואוסישקין אישר את הבקשה והעביר ליהודי פקיעין את רוב הסכום שביקשו.⁷⁰ דרך נוספת של קק"ל לסייע ליהודי פקיעין הייתה תמיכה בענף גידול עלי הטבק בפקיעין. קק"ל, בתיווך בן-צבי, סייעה למגדלי הטבק למכור את תוצרתם, ושלחה לכפר מדריך חקלאי שייעץ להם.⁷¹ בן-צבי לא הרפה כל העת מוויץ ומנחמני. 'שאלות ארורות שנמשכות כתשע שנים', כתב אל ויץ באוקטובר 1934. הוא הודה שקניית שטח האדמה הגדול מסובכת אולם טען שקק"ל ושליחיה צריכים היו כבר להוציא לפועל רכישות קטנות של חלקות או בתים בכפר. בן-צבי יזם סדרת פגישות עם כל הנוגעים בדבר, אך ללא הועיל.⁷² הוא אף עמד כל העת בקשר עם לינדהיים ועדכן אותה על הקשיים שמנעו את השימוש בכספיה. לינדהיים קיבלה את הסבריו, ובזיכרונותיה ציינה לשבח את התנהלותו בעניין זה.⁷³

67 בן-צבי אל ויץ, 7 בפברואר 1932, אצ"מ, KKL5/5864.

68 בן-צבי אל נחמני, 12 ביולי 1932, גה"מ, פ-2289/15.

69 בן-צבי אל נחמני, 13 בספטמבר 1932 ו-18 בינואר 1933, גה"מ, פ-2289/8-9.

70 ועד פקיעין אל אוסישקין, 26 בספטמבר 1933, אצ"מ, KKL5/5864; קבלה על 100 לירות ליהודי פקיעין, 10 בינואר

1934, אצ"מ, KKL5/7173; ועד פקיעין לקק"ל, 3 בנובמבר 1935, אצ"מ, KKL5/8635.

71 בן-צבי אל נחמני, 31 בינואר 1931, גה"מ, פ-2289/15; סינדיקט מגדלי הטבק העבריים לקק"ל, אוקטובר 1931, אצ"מ, KKL5/5864.

72 י' ויץ (עורך), יוסף נחמני: איש הגליל, רמת-גן תשכ"ט, עמ' 151; בן-צבי אל ויץ, 28 באוקטובר 1934 ו-9 בינואר 1935, אצ"מ, KKL5/7173.

73 בשנות העשרים עמדה לינדהיים בקשר גם עם הנהלת קק"ל. ראו: אוסישקין אל לינדהיים, 29 בדצמבר 1926; ש' קפלינסקי אל לינדהיים, 9 ביוני ו-24 באוקטובר 1926, אצ"מ, S15/22938-10. אולם בהמשך נפסק קשר זה, ובן-צבי נותר ערוץ הקשר הבלעדי לעניין.

באוקטובר 1935 שלח ויץ את סעדיה פז לסייר בבתי היהודים בפקיעין כדי לברר את מצבם לאשורו, ולעיניו נגלתה מצוקה חמורה ביותר. רוב הבתים מטו לנפול ודלפו בחורף, וחלק מהתושבים נאלצו להתגורר יחד עם העופות והבהמות. המצוקה הכללית השפיעה לרעה גם על מערכת היחסים הפנימית בקהילה. בעקבות הבדיקה העבירה קק"ל תמיכות כספיות ליהודי פקיעין, אולם בין אנשי הקהילה התפתחה תחרות על הזכאות לסיוע ועל גובה הסיוע לכל משפחה והוחלפו האשמות הדדיות. בן-צבי, שכבר הוכתר כפטרון הבלתי מעורער של הקהילה, נקרא לפשר ולהכריע במחלוקות.⁷⁴

מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט פגעו אנושות בקהילת יהודי פקיעין, והקטינו את סיכויי הצלחת התכנית לחיזוקה. המאורעות שפרצו באפריל 1936 לימדו שחל שינוי במרקם היחסים העדין בין יהודי פקיעין לשאר תושבי הכפר. התחושה הייתה שהתסיסה הערבית הכללית וההסתה בעיתונות הערבית חלחלו לכפר, והגברים חששו לעזוב את בתיהם ולהשאיר את הנשים והילדים ללא הגנה. ההימנעות מיציאה לעבודה השפיעה בתוך זמן קצר: 'אנו גוועים ברעב', כתבו יהודי פקיעין לבן-צבי ולמערכות העיתוניים העבריים, וביקשו לשלוח עבורם תרומות.⁷⁵ בן-צבי נחלץ לעזור ופנה אל הבריטים, והללו הציבו בפקיעין מיולי 1936 שמונה שוטרים לשמור על יהודי הקהילה. נוסף על כך הצליח בן-צבי לסדר לחלק מיהודי הקהילה תעסוקה בעבודות ציבוריות בכפר (תיקון בית הכנסת, בניית גדר לבית הקברות היהודי וכדומה), ושלח תמיכה כספית צנועה לכל יהודי שנשאר במקום. בן-צבי גם העביר לפקיעין כסף למימון האכלת השוטרים וסוסייהם, שיהודי הקהילה חויבו לספק את צורכיהם.⁷⁶

למרות הסיוע נותר מצב יהודי הקהילה קשה, והיה חשש מוחשי ביותר שינטשו את פקיעין. אחרי הכול קהילת פקיעין הייתה נקודה יהודית זעירה במרחב ערבי אדיר ממדים, וריחוקה הניכר מכל נקודה יהודית אחרת העמיד אותה במצב ייחודי ובפני אתגר חמור במיוחד. בסוף 1936 ובתחילת 1937 דנו בן-צבי, אוסישקין, ויץ ונחמני מספר פעמים במצב שנוצר. הם החליטו כי על אף המתח הביטחוני והמצוקה הכלכלית צריכים יהודי פקיעין להישאר במקומם, וקק"ל צריכה לסייע להם בתמיכה כספית קבועה וברכישת בתים וקרקעות בפקיעין.⁷⁷ על פי החלטה זו העבירה קק"ל במרס 1937 כסף שאפשר לתשעת בעלי המשפחות שהיו בפקיעין סידור עבודה קבוע בגידול טבק ובהכנת גבינות, והללו התחייבו שלמשך שנה לא יבואו בתביעות נוספות.⁷⁸ כשחלפה אותה שנה התעניין בן-צבי בשלומם של יהודי פקיעין. 'מצבנו כרג ביבשה', הוא נענה, 'פחד וצרות [...] רעב וחוסר פרנסה'.⁷⁹ בחורף 1938 התעכב מפעל התמיכות כיוון שהתברר שמקצת היהודים שקיבלו תמיכה התגוררו בפקיעין רק לסירוגין, או שנשיהם וילדיהם חיו מחוץ לכפר. בן-צבי התבקש על ידי יהודי

74 חמישה מיהודי פקיעין אל בן-צבי, כ"ד בתשרי תרצ"ו (21 באוקטובר 1935), אצ"מ, J1/2346.

75 דבר, 28 באפריל ר"ו 31 במאי 1936; דאר היום, 5 ביוני 1936.

76 דבר, 20 ביולי 1936; 'זינאתי אל בן-צבי', 1 במרס ר"ז 7 ביולי 1936, אצ"מ, J1/2346; 'זינאתי ונקיבלי אל בן-צבי, 2 ביוני 1936, שם; ועד פקיעין אל בן-צבי, פירוט תמיכות אישיות, 24 ביולי 1936, שם.

77 בן-צבי אל ויץ, 21 בינואר 1937, אצ"מ, KKL5/5864; ויץ (לעיל, הערה 72), עמ' 165; 'ו' ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 71.

78 תשע המשפחות שנתרו בפקיעין לוועד הלאומי, י"ח באדר תרצ"ז (1 במרס 1937), אצ"מ, J1/2346.

79 ועד יהודי פקיעין אל בן-צבי, 23 בפברואר 1937, אצ"מ, J1/2346.

פקיעין להיות בורר בעניין ולפסוק באשר לקריטריונים למתן התמיכה, ובניתיים לתקופות קצרות לא נשאר בכפר אפילו יהודי אחד.⁸⁰

במאי 1938 קיבלו תשעה מיהודי פקיעין עבודה בכניית גדר גבול הצפון, שנועדה להקשות על פורעים ערכים להיכנס לארץ מלבנון. אנשי פקיעין שמחו על ההזדמנות – 'יש לנו אב אחד בשמיים ואב אחד בירושלים', אמר אחד מהם לכתב עיתון במחווה של הכרת תודה לבן-צבי.⁸¹ אולם בדיעבד התברר שההתגייסות לסייע לבריטים שימשה בידי אנשי הכנופיות מסחמאתא ומתרשיחא עילה להתנכל ליהודי הקהילה. ב-10 ביולי 1938 פשטו אנשי הכנופיות באישון ליל על בתי היהודים בפקיעין במטרה להרגם. גם הפעם ניצלו היהודים מפגיעה בנפש בזכות הדרוזים, אך הפעם רק בודדים יצאו להגנתם, ואילו רוב תושבי פקיעין לא ניסו למנוע את ההתקפה. בבוקר שלמחרת פינו הבריטים את היהודים שהיו בכפר, ובהמשך היום הוצאו מהכפר גם ארבעת בני משפחת זינאתי, שהתעקשו שלא להתפנות. סמוך לתרשיחא הותקף בירי הרכב שנסעו בו הארבעה, וחילוץם התאפשר רק בעזרת תגבורת משטרתית שבאה למקום. שבע משפחות פונו מפקיעין באותו היום, סך הכול שלושים וארבע נפשות; שתי משפחות נוספות שהתגוררו בכפר בתקופה זו לא היו בו בעת הפינוי.⁸²

קהילת יהודי פקיעין התפזרה מאז הפינוי לשלושה מוקדים: חדרה, חיפה והמושבה מגדל.⁸³ 'גלות' הם כינו את המציאות החדשה – 'האנשים אשר מעולם לא טעמו טעמה של גלות בנכר, יודעים כעת טעמה של גלות בין אחיהם בני ישראל בארץ-ישראל', תיאר את המצב יוסף זינאתי.⁸⁴ ואכן המציאות החדשה הייתה מרה. כל הרכוש של יהודי פקיעין שהושאר בכפר נבזז – לטענת תושבי הכפר בידי אנשי הכנופיות – והיהודים שפוננו בחיפזון, ושנשאו עמם רק מיטלטלים בודדים, נותרו בחוסר כול.⁸⁵ הם נדרשו לשלם שכר דירה ולמצוא עבודה, אך התקשו מאוד לעמוד ביוקר המחיה ולהסתגל לחייהם החדשים. בן-צבי טיפל בהם באופן אישי. הוא פנה למקומות עבודה בבקשה להעסיקם וגייס מימון לצורכיהם השוטפים. למרות מאמציו הרבים, חלק מהמשפחות הוצאו מהבתים כי לא הצליחו לעמוד בתשלומי שכר הדירה, ורוב 'פליטי פקיעין', כפי שכונו בעיתוני התקופה ובידי המוסדות, לא השתלבו במקומות עבודה באופן סדיר.⁸⁶ בצר להם עלו יהודי פקיעין להגל אל בן-צבי לירושלים, שלחו אליו מכתבים רבים וטלפנו אליו. בן-צבי נהג בהם בכבוד ובסבלנות והיה מליץ יושר בעבורם לפני הגורמים הממסדיים.⁸⁷ בן-צבי גם הפנה אל הבריטים את בקשת יהודי פקיעין לחזור לכפרם,

80 ועד יהודי פקיעין אל בן-צבי, 28 בפברואר 1938, אצ"מ, KKL5/10327; נקבלי אל בן-צבי, 5 באפריל 1938, אצ"מ, J1/2346.

81 דבר, 22 ביוני 1938.

82 טברסקי אל ז' דוסטרוטבסקי, 25 באוגוסט 1938, אוסף המסמכים של אילן תומאשכטר, פקיעין; יהודי פקיעין אל בן-צבי, 20 ביולי 1938, שם; אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 121-127; דבר, 12 ביולי 1938.

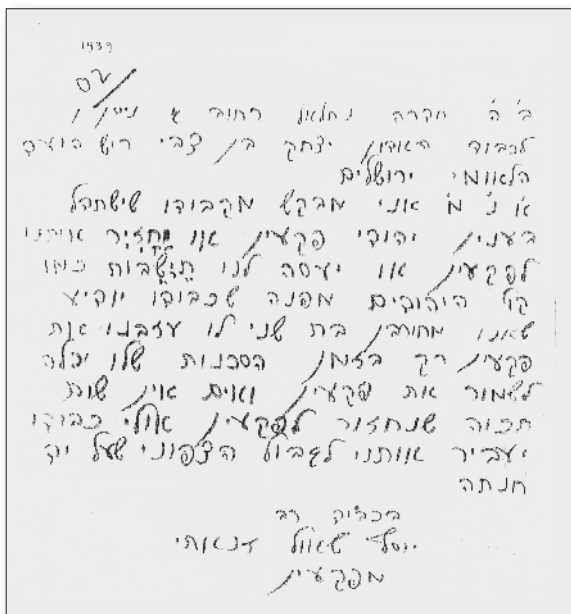
83 'חידוש קהילת יהודי פקיעין', רשימת יוצאי פקיעין שהכין ש' יום-טוב, 28 בדצמבר 1952, גה"מ, נ-19/100.

84 חצרוני (לעיל, הערה 4), עמ' 120.

85 נקבלי אל בן-צבי, 22 במאי 1939, אצ"מ, J1/1704.

86 יהודי פקיעין אל בן-צבי, 19 באוקטובר 1938, אצ"מ, J1/2346; יהודי פקיעין אל בן-צבי, כ"ז בכסלו תרצ"ט (20 בדצמבר 1938), אצ"מ, J1/1704; הוועדה לעזרה סוציאלית אל בן-צבי, 12 בספטמבר 1938, שם.

87 אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 130-132.

אולם באוקטובר 1939 השיב לו מושל מחוז נצרת כי בשל המצב הביטחוני הרגיש הוא עדיין אינו יכול להרשות את שיבת היהודים.⁸⁸

כשכלה הכסף שהצליח בן-צבי לגייס ממקורות שונים לכיסוי הוצאות יהודי פקיעין, הוא פנה אל ויץ בבקשה להשתמש בכסף שהפקידה לינדהיים. ויץ סירב בתוקף, בנימוק שהכסף הוקדש אך ורק לקניית אדמה בפקיעין ולא 'להחזקת יהודי פקיעין מחוץ לפקיעין'. ויץ ביקש מבן-צבי 'להוציא מראשיהם של אנשי פקיעין שיש להם זיקה מיוחדת לקה"ל בתור יהודי פקיעין', והזהיר: 'אם יוסיפו להפריע בעבודת הלשכה בצעקותיהם – נהיה מוכרחים לאחוז באמצעים חריפים נגדם'. עם זאת הצהיר ויץ ש'אם ימצא מוסד אשר ירצה לישב את אנשי פקיעין מחוץ לפקיעין וידרוש בשבילם אדמה', תהיה קק"ל מוכנה להקצות עבורם קרקע מהארמות שבידיה.⁸⁹

ה'מוסד המיישב' של יהודי פקיעין היה בן-צבי, ולנוכח העתיד הלא-ברור הוא אכן הציע באותה עת לקק"ל לקבץ את יהודי פקיעין ביישוב חדש אחד. בן-צבי הציע לשם כך את 'חבל ההתישבות על שם אוסישקין (מצודת-אוסישקין)', שהקמתו באצבע הגליל קרמה עור וגידים בתקופה המדוברת. 'האנשים מתנוונים והולכים', הוא התרה לפני הנהלת קק"ל, 'העניין כולו ראוי לפעולה תכופה'. בן-צבי לא זנח את מחויבותו לפקיעין עצמה: 'היא הקורבן היחיד של המאורעות וחובתם של מוסדות הישוב להקים את הישוב היהודי בפקיעין בהגיע שעת הכושר', הצהיר. אולם שימור קהילת יהודי פקיעין והשבתם לעבודת האדמה היו מבחינתו בעלי חשיבות עליונה.⁹⁰ אוסישקין התנגד ליישוב יהודי פקיעין בחבל שנקרא על שמו; 'אנשי פקיעין מחויבים לשוב לפקיעין', הוא קבע מבלי לנמק. בן-צבי הזכיר שיהודי פקיעין עזבו 'תחת לחץ של סכנת טבח' ואין יודע מתי יוכלו לחזור, וששמילא קניית האדמה עבורם כלל אינה על הפרק כעת,⁹¹ אולם קק"ל אפילו לא סיפקה לו תגובה רשמית על ההצעה ליישב את אנשי פקיעין במצודת אוסישקין.

בינתיים הלכו ותכפו דרישות יהודי פקיעין לחזור לכפרם. נוסף על המצוקה שהיו שרויים בה, התברר שהדרוזים החלו לעבד את שדותיהם, והם חששו שהשהייה הארוכה מחוץ לפקיעין תוביל בסופו של דבר לאבדן חזקתם על קרקעותיהם.⁹² יהודי פקיעין טענו שמערכת היחסים שלהם עם תושבי הכפר הלא-יהודים התערערה רק בשל עבודתם בכניית גדר הצפון, והעריכו שהשבתם לכפר

מכתב יוסף זינאתי אל יצחק בן-צבי ובו בקשה לסייע ליהודי פקיעין לחזור לכפרם או להתיישב במקום אחר סמוך לגבול הצפון, 1939 (הארכיון הציוני המרכזי)

88 בן-צבי לקק"ל, 23 באוקטובר 1939, אצ"מ, KKL5/11671.
 89 ויץ אל בן-צבי, 17 במאי 1939, אצ"מ, KKL5/10327.
 90 בן-צבי לקק"ל (לעיל, הערה 88).
 91 בן-צבי אל א' הרצפלד, 27 בספטמבר 1939, אצ"מ, KKL5/7173.
 92 זינאתי אל בן-צבי, ה' בניסן ת"ש (13 באפריל 1940), אצ"מ, KKL5/11671.

אפשרית אם יתלווה אליהם 'משמר מטעם השלטונות'. כך או כך 'טובים המה חללי חרב מחללי רעב', כתבו יהודי פקיעין אל בן-צבי בפברואר 1940 ואיימו שאם לא יימצא פתרון יבואו לירושלים עם נשיהם וטפם ויפתחו שם בשביתת רעב.⁹³

שנות הארבעים: 'גזרות הספר הלבן' וחזרת משפחת זינאתי לפקיעין

במרס 1940 שלח בן-צבי מטעמו את איש ה'הגנה' משה פייטלזון לבחון את אפשרות חזרת יהודי פקיעין לכפרם. אל פייטלזון נלוו בסיוור שלושה מיהודי פקיעין. המשלחת שוחחה עם נכבדי הדרוזים, המוסלמים והנוצרים, ומסקנתה הייתה שהיהודים יכולים לחזור לפקיעין.⁹⁴ בן-צבי פנה בעניין גם אל משרד מושל מחוז הגליל ואל הגורמים המוסמכים מטעם היישוב, ותשובתם הייתה שמבחינה ביטחונית יהודי פקיעין יכולים לשוב לכפרם. עתה צפה ועלתה שוב הבעיה היסודית של המחסור בקרקעות, שעוד קודם לכן לא אפשר ליהודי פקיעין להתקיים בכבוד. נוסף על כך נדרש כעת תקציב נוסף לתיקון הבתים ומבני הציבור שניזוקו בתקופה שעמדו בשיממנם, ולרכישת ציוד בסיסי במקום זה שנבזז. בן-צבי נרתם לגיוס המשאבים להשבת יהודי פקיעין לכפרם. הוא הזכיר לקק"ל את הצורך ברכישת קרקעות, ופנה למחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ול'כופר היישוב' (מגבית לצורכי ביטחון שאת הקמתה יזם הוועד הלאומי בשנת 1938) בבקשה לממן את תיקוני הבתים ואת שאר הצרכים הרחופים הנחוצים להשבת היהודים לפקיעין, והעריך שנדרש לכך תקציב של 450 לא"י.⁹⁵ 'כופר היישוב' נענתה לבקשת בן-צבי ואישרה תקציב של 150 לא"י,⁹⁶ אולם רכישת האדמה, ששיבת היהודים המתוכננת החזירה אותה לסדר היום של קק"ל,⁹⁷ הפכה עתה למסוכנת ומורכבת משהייתה בעבר. בפברואר 1940 נכנסו לתוקף תקנות הקרקע הבריטיות שהגבילו את רכישת הקרקעות בידי היהודים על פי מפתח אזורי, ופקיעין וסביבותיה שייכות היו לאזור שנאסרה בו לחלוטין קניית קרקע (אזור A). בן-צבי ניסה לגייס את האיסור החדש לטובת ההתיישבות מחדש בפקיעין. הוא הציג עתה לפני המוסדות את הכוונה לרכישת אדמה נוספת ליהודי פקיעין גם כהזדמנות לחזק את האחיזה היהודית באזור שנאסר לקנות בו קרקע. הוא נאחז בסעיף בתקנות הקרקע החדשות שהשאיר לנציב העליון את הזכות להעביר קרקע גם באזור המדובר אם קרקע זו 'ררושה לליכודם של משקים קיימים', וציפה שתנאי זה, שהתגשם בפקיעין, יאפשר שלא להחיל את החוק על האדמות הדרושות לחיזוק קהילת פקיעין.⁹⁸

אולם עד מהרה התברר כי התקוות להצליח להתחמק מגזרת הקרקעות הבריטית היו מופרכות. הבריטים הקפידו על התקנות בחומרה רבה, ופירשו את הסעיף שעליו הצביע בן-צבי באופן שמנע

93 ועד יהודי פקיעין אל בן-צבי, 20 בפברואר 1940, אצ"מ, J1/1704.

94 פייטלזון אל בן-צבי, 18 במרס 1940, אצ"מ, KKL5/11671.

95 'על החזרת יהודי פקיעין לכפרם', תזכיר מאת בן-צבי, 8 באפריל 1940, אצ"מ, J1/1704.

96 'כופר היישוב' אל בן-צבי, 8 במאי 1940, אצ"מ, J1/1704.

97 ויץ (לעיל, הערה 77), עמ' 276.

98 'על החזרת יהודי פקיעין לכפרם' (לעיל, הערה 95).

מקק"ל להתקדם ברכישת הקרקע.⁹⁹ 'גזרות הספר הלבן' מנעו את רכישת הקרקעות עבור יהודי פקיעין בשנות הארבעים, תמצת זאת בד"ע בד"ע נחמני, שבשנת 1935 עבר לעבוד בקק"ל והועמד בראש משרד הגליל, שטיפל בעניין פקיעין.¹⁰⁰ לאמתו של דבר התזמון המיועד של חזרת יהודי פקיעין

הילדה מרגלית זינאתי בפקיעין

לכפרם היה גרוע. בשלוש השנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה קפא מפעל ההתיישבות כולו על שמריו. משבר כלכלי צמצם מאוד את היכולת להקים יישובים חדשים ולרכוש קרקעות, והחשש שהמלחמה תכה בארץ פגע בפעילות השוטפת של כל הגופים שאמורים היו לסייע ליהודי פקיעין לשוב לכפרם.¹⁰¹

בן-צבי, שבישר עקרונית ליהודי פקיעין שיוכלו לשוב, עמד מאביב 1940 חסר אונים מול בקשותיהם החוזרות ונשנות לממש את שאיפתם. יוסף זינאתי, שהיה הנחוש שבהם, אפילו שלח אל אוסישקין מכתב תלונה על בן-צבי. 'עד מתי בן-צבי ידחה אותנו', הוא הקשה. 'אם כבר לא דואג לנו', כתב אל אוסישקין, 'שירחם על ספרי התורה [שבכפר] שסגורים כבר שנתיים'.¹⁰²

ביוני 1940 חזרו לפקיעין יוסף זינאתי, אשתו מול סעדה ושני ילדיהם, שאול ומרגלית, וכן אחות יוסף ג'נה ואביו הזקן שאול (נפטר בשנת 1943). הם התגוררו כולם בבית אחד והחליטו להישאר בפקיעין ויהי מה. יחד אתם חזרו עובדיה זינאתי ושלמה נקיבלי, שביקשו להתבסס בכפר ולהחזיר אליו בהמשך את משפחותיהם.¹⁰³ בן-צבי ניסה לסייע להם לרכוש את כל מה שנחוץ היה כדי להתבסס מחדש ולשוב לעבוד את האדמה, אולם אף שלא מדובר היה בסכומי כסף גדולים הסיוע התעכב. ויץ דבק במדיניות קק"ל והסכים להקצות לצורך זה רק את הריבית שהצטברה בקרן לינדהיים, וגם הוצאת הכסף שהובטח מ'כופר היישוב' הסתבכה בהליך ביורוקרטי.¹⁰⁴ בפני מי שהחליטו לשוב

99 כץ (לעיל, הערה 49), עמ' 140.

100 נחמני אל י' עשני, 27 ביוני 1954, גה"מ, נ-19/96.

101 א' אורן, 'מדיניות יישובית בגליל בטרם מדינה', שמואלי, סופר וקליאוט (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 798.

102 י' זינאתי אל אוסישקין, ה' בניסן ת"ש (13 באפריל 1940), אצ"מ, KKL5/11671.

103 י' זינאתי אל בן-צבי, 3 בדצמבר 1940, אצ"מ, KKL5/11671; 'ביקורנו בכפר פקיעין ביום 26.3.41', 13 במאי 1941, אצ"מ, KKL5/12588; תנעור אל בן-צבי, 3 בפברואר 1944, אצ"מ, J1/1944.

104 ויץ אל בן-צבי, 18 בפברואר 1940, אצ"מ, KKL5/11671; 'הכשרת היישוב' לקק"ל, 4 בדצמבר 1941, אצ"מ, KKL5/12588; בן-צבי אל ויץ, 23 בנובמבר 1941, שם.

לכפר ניצבה גם סוגיית חינוך הילדים. כל עוד לא ברור היה כמה מיהודי פקיעין יחזרו לכפר לא הייתה הצדקה לנסות לפתוח מחדש את בית הספר היהודי. שאול זינאתי למד אמנם זמן קצר בבית הספר הערבי בכפר, לאחר שבן-צבי לחץ שיקבלוהו, אולם הניסיון לא עלה יפה, ויוסף זינאתי פנה אל בן-צבי בבקשה למצוא פתרון לחינוך ילדיו. בן-צבי התחייב לשאת בחלק מהוצאות חינוך הילדים כשימצא להם מוסד מתאים, אך ההחלטה הייתה קשה מפני שברור היה שהדבר יחייב את הילדים, שהיו בני עשר ושלוש-עשרה, להיפרד ממשפחתם ולהתגורר מחוץ לבית.¹⁰⁵

רוב המשפחות שעזבו את פקיעין המשיכו לפסוח על שתי הסעיפים. הן הביעו רצון עז לחזור לפקיעין, אך לא לפני שברור יהיה שיימצאו להן מקורות הקרקע שיאפשרו קיום בכבוד. שנים זעקו לעזרה ולא נענו, ועתה, לאחר העקירה הכפויה והשהייה הארוכה מחוץ לכפר, הן לא היו מוכנות לשוב לפקיעין בכל מחיר. הקשיים שליוו את הנחשונים שהחליטו לחזור לכפר והעיכוב בתמיכת המוסדות בהם בוודאי לא תרמו לרצון לשוב בטרם יתברר המצב לאשורו. הניתוק הממושך מחיי הכפר הקשים והמגורים בסביבה מודרנית ונוחה יותר גם הם פעלו את פעולתם. פייטלזון, שבחן מטעם בן-צבי את חזרתם של יהודי פקיעין, הזהיר ש'ההסתגלות מחדש לתנאי פלחים בכפר ערבי' תהיה קשה ליהודי פקיעין,¹⁰⁶ ולתחושה זו היו שותפים במחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, שבתקופה זו החלה לטפל, לצד קק"ל, בעניין פקיעין, לאחר שבן-צבי התאמץ לערבה בנעשה. משלחת של ארבעה מומחים שנשלחה מטעם המחלקה להתיישבות במרס 1941 לבחון את שאלת החזרת יהודי פקיעין לכפרם, טענה ש'שנים רבות של דיכאון רוחני ומצוקה כלכלית שהכריחו את יהודי פקיעין לחפש אחרי מקורות הכנסה מחוץ לכפר מולדתם [...] גרמה לכך שהם תלויים מעבודת האדמה'. המומחים סיווגו את יהודי פקיעין לשלוש קבוצות: 'יחידים בהם כגון משפחת זינתי, מתאחזים במקום ובקרקע בצפרנים ממש', ויהיו מוכנים להמשיך כך בכל תנאי; 'סוג' אחר של יהודי פקיעין 'יש להניח כי בתנאי משק וביסוס מסוימים יהיו מוכנים לקשור את חייהם בכפר'; אולם ה'סוג' הנוסף, 'בעיקר הנוער הגדל במושבות המפותחות ובערים [...] אלה קשה להניח שישלימו עם אורח החיים [של הכפר] ויצליחו 'להחזיק מעמד בפקיעין'. מחברי הדו"ח פירטו אמנם את העלויות והאפשרויות השונות להקמת יחידות משק בפקיעין, והדגישו שבשל ייחודו של הכפר ברור 'שהמוסדות אינם ניגשים לפרובלימת פקיעין מתוך חשבון משקי קר', אולם הספקות והחששות הרבים שהעלו בדו"ח דיברו בעד עצמם.¹⁰⁷ בסוף 1941 נותרה בפקיעין רק משפחתו של יוסף זינאתי. האחרים שקיוו להביא את משפחותיהם ואף חזרו לשם כך לכפר, נואשו בשלב זה, אם כי שלמה נקיבלי שהה בפקיעין תקופות ארוכות וגם יהודים אחרים פקדו את הכפר מדי פעם. ההתעניינות המחודשת של המוסדות בכפר לא הניבה סיוע מידי ומשמעותי, ובעיית החינוך לא נפתרה – בהמשך למדו שאול ומרגלית זינאתי בבתי ספר מתאימים בירושלים, לאחר שבן-צבי דאג לכך, אך המרחק הרב מההורים הקשה מאוד על המשפחה.¹⁰⁸

105 'זינאתי אל בן-צבי, ללא תאריך, אצ"מ, 1/6780; אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 139-140.

106 פייטלזון אל בן-צבי (לעיל, הערה 94).

107 'ביקורנו בכפר פקיעין' (לעיל, הערה 103).

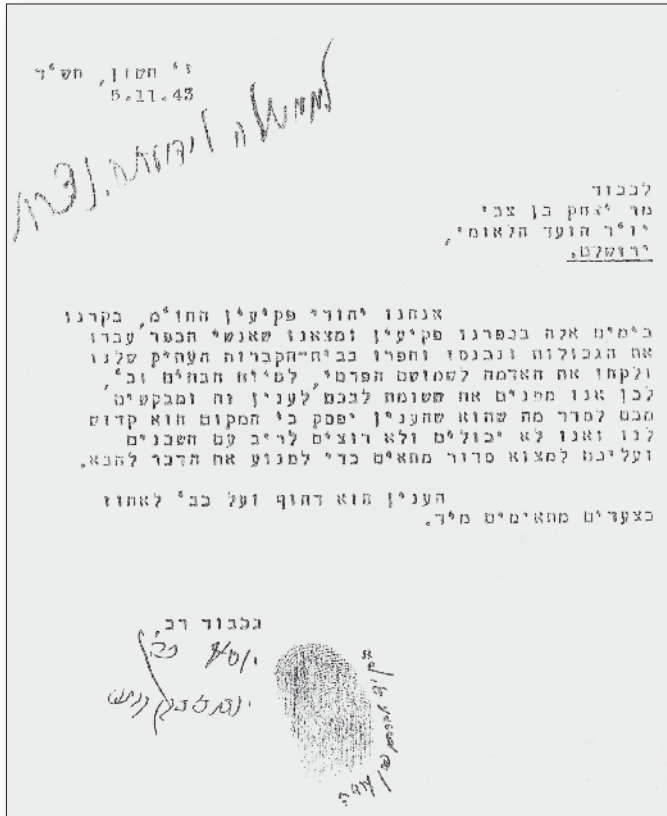
108 אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 156-157.

בהיעדר פתרון באופק איבדו מקצת יהודי פקיעין את התקווה לחזור לכפר; הם חיו בדוחק במקומות אחרים וביקשו למכור את בתיהם ואדמותיהם בכפר. בבחינה של התהליך כולו נראה כי העזיבה המאוולצת של הכפר בשנת 1938 הייתה קו פרשת המים בפרשת פקיעין. מאז שנות העשרים הצהירו רוב יהודי פקיעין שיעזבו או שימכרו את אדמתם. שבע משש-עשרה המשפחות שהיו בפקיעין בתחילת שלטון המנדט אכן עזבו אותו עד מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, אולם הגרעין העיקש שנותר בכפר, היה מצע נאמן שעליו יכלו לפרוח יזמות בן-צבי. עתה, משנעקרו היהודים כולם, ולאחר

שהממסד הציוני נכשל בקידומה של תכנית להשבת יהודי פקיעין לכפרם, השלימו חלק מיהודי פקיעין עם עזיבת הכפר, ומכירת האדמה, שעד כה הייתה אולי איום גרדא, לבשה צורה מוחשית. כך דיווח זינאתי לבן-צבי בדצמבר 1941 על חלקת אדמה שבעליה היהודים מבקשים למכרה וביקש ממנו שקק"ל תקדים לקנותה. במקביל פנה זינאתי אל ויץ וביקש ממנו שקק"ל תקנה ממנו את אדמתו ותאפשר לו להמשיך לגור בפקיעין ולעבד את האדמה בעזרת הכסף שיקבל. 'אם יראו האחרים כי אתם עזרתם לי ולא רק הבטחתם אני חושב שגם הם יחזרו במהרה', כתב זינאתי אל ויץ.¹⁰⁹

ויץ, שראה בעיניים פקוחות את הקשיים שהתלוו ל'רכישה הגדולה', החליט בסוף דצמבר 1941 החלטה אסטרטגית: קק"ל תרכוש את כל אדמות היהודים בפקיעין. הוא קבע ש'אין הגיון' לקנות רק חלקות בודדות, וביקש מבן-צבי את הסכמתו העקרונית למהלך.¹¹⁰ כספי קרן לינדהיים, שאמורים היו לשמש

לרכישת שטחי אדמה ליהודי פקיעין, יועדו מכאן ואילך לרכישת אדמות יהודי פקיעין עצמם, אם כדי לאפשר להם לחזור לפקיעין, ואם כדי למנוע את מכירת האדמות הללו לתושבי פקיעין הלא-יהודים. בהחלטה זו סטה ויץ מהמדיניות המוצהרת שקק"ל לא תקנה קרקע מיהודים, שכן עליה להשקיע את כל משאביה המוגבלים בגאולת קרקע ממי שאינם יהודים, ולא בקניית קרקעות מיהודים.¹¹¹

מכתבם של שלושה מיהודי פקיעין המתלוננים על פגיעת שכניהם בבית הקברות היהודי של הכפר, נובמבר 1943 (הארכיון הציוני המרכזי)

109 י' זינאתי אל ויץ, 9 בספטמבר 1941, אצ"מ, KKL5/11671; בן-צבי אל ויץ, 11 בדצמבר 1941, אצ"מ, KKL5/12588.

110 ויץ אל בן-צבי, 28 בדצמבר 1941, אצ"מ, KKL5/12588.

111 כץ (לעיל, הערה 49), עמ' 38.

רכישת כל נכסיהם של היהודים בפקיעין – כשש־עשרה משפחות – לא הייתה מהלך פשוט. קק"ל נדרשה לקבל את הסכמת הבעלים למהלך, לסמן ולבחון את הרכוש, לקבל את שטרות הקניין על הבתים והאדמות ולהסכים על המחיר. עם כל זאת קשה להבין מדוע התעכבה העסקה המתוכננת ולמעשה לא יצאה לפועל. לא ברור אם היה זה כיוון ששליחי קק"ל התנהלו בעצלתיים – למשל רק בנובמבר 1943 יצא פז בשליחות קק"ל לפקיעין לבחון את הרכוש שעמד על הפרק – או כיוון שחלק מיהודי פקיעין כלל לא חפצו למכור לקק"ל את נכסיהם, שרובם הושכרו בינתיים ללא־יהודים, בעוד קק"ל רצתה לרכוש כאמור את כל הנכסים היהודיים.¹¹² עורך הדין אברהם הללי, שבמסגרת עבודתו במשרד המשפטים ובקק"ל טיפל משנת 1950 ברכישות קרקע בפקיעין ובסביבתה – ושמלווה את ענייני המקרקעין בפקיעין עד היום – טוען שמעמדו החוקי של חלק ניכר מהרכוש היהודי בפקיעין היה בעייתי מבחינת הרישום בטאבו, בעיה שקיימת הייתה בנוגע לרוב הרכוש הפרטי בכפרי הגליל. על רוב הנכסים, לדברי הללי, הייתה חזקה שעברה בירושה מדורי דורות, אולם חזקה זו לא הייתה מגובה במסמכים הנדרשים. קק"ל או כל רוכש קרקעות אחר לא יכלו להסתפק בחזקה או במוסכמות אחרות שרווחו בהווה הכפרית, והללי מניח שמסיבה זו התעכבה קק"ל ברכישת נכסי היהודים בפקיעין.¹¹³ אישור לדבריו של הללי יש במסמכים שתועדו בהם בדיקות שערכה קק"ל באשר למקצת הרכוש היהודי. למשל שאול זינאתי הביא לקק"ל מסמך תורכי שהעיד על חלקת עצי זית שהייתה שייכת לסבו, אולם מאחר שלא הייתה בירושה על רכוש סבו, קבעו מומחי קק"ל שמבחינה משפטית לא תוכל קק"ל להבטיח את זכויותיה בנכס אם יקומו על כך מערערים.¹¹⁴

בן־צבי פעל בתקופה המדוברת בשתי חזיתות בעניין פקיעין. מחד גיסא המריץ את קק"ל והסוכנות להתקדם בעניין הרכישה ולסייע לזינאתי, שהתקשה לשרוד בכפר, ומאידך גיסא ניסה למנוע מהיהודים שהתייאשו מהמוסדות, ושביקשו למכור את נכסיהם לתושבי הכפר הלא־יהודים, לעשות כן. הנכס הבולט שמכירתו עמדה על הפרק באותה עת היה בית גדול ששייך היה למשפחת כהן־תומא, ושהיה צמוד לחצר בית הכנסת. יוסף ואברהם כהן־תומא ביקשו למכור את הבית בשל מצבם הדחוק. הם טענו שקונה ערבי הציע להם מחיר גבוה אך הם מעדיפים למכור לקק"ל בפחות. אולם המגעים עם קק"ל, שסברה שהסכום שביקשה המשפחה מופרז, התעכבו. בן־צבי התערב – בפנייה אישית אל משפחת תומא ביקש ממנה שלא לעשות את 'הצעד הנחפז',¹¹⁵ והמשפחה אכן החליטה שלא למכור את הבית.

מחאותיו של בן־צבי לפני קק"ל והסוכנות היהודית וניסיונותיו לקדם את המצב לא הועילו. למעשה חלק מפניותיו כלל לא זכו לתגובה, ונדמה שהמוסדות נלאו מלהקשיב לו. תרמה לכך מן הסתם

112 דו"ח פז לקק"ל, 14 בנובמבר 1943, אצ"מ, KKL5/13737.

113 ריאיון עם עו"ד אברהם הללי (כל הראיונות שיובאו במאמר להלן נערכו בינואר-פברואר 2012). להרחבה בעניין הזכויות במקרקעין, ובכלל זה פירוט סוגיית הקרקעות במספר כפרים בגליל ובתוכם פקיעין, ראו: א' הללי, 'הזכויות במקרקעין: רקע היסטורי-כללי של התפתחות הקניין בארץ', שמואלי, סופר וקליאוט (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 575-609.

114 'הכשרת היישוב' לקק"ל, 5 בנובמבר 1941, אצ"מ, KKL5/12588.

115 'וא' כהן־תומא אל בן־צבי, 18 באוגוסט 1943, אצ"מ, KKL5/12588; בן־צבי אל 'כהן־תומא, 19 באוגוסט 1943, שם; דו"ח פז לקק"ל (לעיל, הערה 112).

ההיחלשות במעמדו ובכוחו של בן-צבי, שהחלה באמצע שנות השלושים, ושנמשכה בהדרגה בשנות הארבעים, במקביל לירידה בחשיבות הוועד הלאומי. בן-צבי כבר לא עמד אז בשורה הראשונה של הנהגת המפלגה ולעתים התייחסו אליו בזלזול,¹¹⁶ ומצבו במגרש הפוליטי השתקף ביחס לפעילותו בעניין פקיעין. למרות זאת הוא לא הרפה. 'בעיית פקיעין דורשת את פיתרונה', כתב בינואר 1944 בזימון לפגישה שיוזם עם כל הגורמים שטיפלו בעניין. 'רשמנו עשרות נקודות חדשות בדרכנו. אולם עלינו להתבייש בזה שבכל המאמצים הללו לא נכלל גם המאמץ להקים ולהחיות את הנקודה הראשונה [...] של התישבותנו מהדרות הקודמים, ודווקא נקודה ראשונה זו עומדת בחורבנה'.¹¹⁷ בתוך כך התפתחה מערכת יחסים מיוחדת בין בן-צבי ורעייתו למשפחת זינאתי, שנאחה בפקיעין. בן-צבי ביקרם מדי פעם בפקיעין, והם היו אורחים רצויים בביתו בירושלים. שאול ומרגלית, שלמדו כאמור בירושלים, השתלמו בחקלאות בחווה החקלאית של רחל. 'אלה הם מל"ו צדיקים שממשיכים שרשרת הדרות', כתבה רחל על המשפחה.¹¹⁸ זינאתי עדכן את בן-צבי במתרחש בפקיעין באופן שוטף, ובן-צבי דאג לצרכיו.¹¹⁹ השיפור בדרכים שהובילו לפקיעין וסיפורו של זינאתי, שהפך לדמות מוכרת בציבור, הביאו לכפר מטיילים רבים, ובן-צבי דאג שזינאתי יקבל קצבה חודשית שתסייע לו לקבל את פני אורחיו. 'שומר החומות האחרון של הכפר העיברי הראשון', כינה אותו בן-צבי בשנת 1945.¹²⁰ בן-צבי שמר על קשר גם עם חכם יוסף תומא, שהתגורר בחדרה, ושכמו רוב יהודי פקיעין קיווה לחזור לכפר. בקהילת עובדי האדמה של פקיעין בלט תומא ברוחב ידיעותיו התורניות, ובן-צבי קיים עמו שיח אינטלקטואלי שחרג מהדיון השוטף והמתסכל בבעיית יהודי פקיעין.¹²¹

הקמת פקיעין החדשה

בינואר 1948 עזבה משפחת זינאתי את פקיעין מאימת המלחמה, שרוחותיה חדרו לכפר.¹²² אולם הפעם לא הייתה הפרדה מפקיעין ארוכה כל כך. באוקטובר 1948 כבש צה"ל את פקיעין במבצע 'חירם', וכבר בנובמבר שבו בני משפחת זינאתי למקום. המח'תאר הדרוזי שמר על בית הכנסת בכפר ועל ספרי התורה בחודשי היעדרם, ותושבי הכפר הדרוזים הפגינו שמחה על תוצאות המלחמה – הם קיבלו בתשואות את המושל הצבאי הישראלי וסיפרו לו איך הגנו בגופם על בית הכנסת מפני חיילי קאוקג'י שרצו לחללו.¹²³ 'אל יבנה הגלילה', כתב בן-צבי אל אשתו בהתרוממות רוח לאחר מבצע 'חירם'. מאז שעלה לארץ-ישראל התפתחה אצל בן-צבי זיקה חזקה לגליל, והיא התעצמה עתה

116 צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 189, 318.

117 בן-צבי אל ויץ, 18 בינואר 1944, אצ"מ, KKL5/13737.

118 ר' בן-צבי אל ת' וב' לישנסקי, 13 בפברואר 1958, גה"מ, פ-2286/30; אלפר (לעיל, הערה 4), עמ' 148; ריאיון עם מרגלית זינאתי.

119 תנעזר אל בן-צבי (לעיל, הערה 103).

120 בן-צבי לקק"ל, 30 באפריל 1945, אצ"מ, KKL5/13737; ועד גוש הגליל המערבי אל בן-צבי, שם.

121 ריאיון עם יעקב קסטל (ממשפחת כהן-תומא).

122 דבר, 26 בינואר 1948.

123 מעריב, 10 בנובמבר 1948; מעריב, 8 במרס 1949.

בעקבות נפילת בנו עלי במלחמה, בהגנה על קיבוץ בית-קשת שבגליל התחתון.¹²⁴ השינוי הקיצוני שחל במציאות אמור היה להקל מאוד את בניין פקיעין היהודית ולאפשר להגשים את חלומו של בן-צבי. הכפר פקיעין כפוף היה עתה לחוקי מדינת ישראל ולא לתקנות הקרקע הבריטיות, ובסביבותיו היו קרקעות ערביות נטושות שיכלו לשמש שטחים חקלאיים. בן-צבי, עתה חבר כנסת מטעם מפא"י, לא התמהמה. במרס 1949 באו הוא ורחל לטבריה וקיימו פגישה בפניין במשרדו של נחמני, שעמד כאמור בראש משרד הגליל של קק"ל. נחמני כבר צעד עם בן-צבי כברת דרך ארוכה בענייני פקיעין, ולמעשה היה שותף בכיר לכישלון המתמשך שנכרך בה. עתה הוא עמד בראש תנופת ההתיישבות בגליל, ובן-צבי ביקש לוודא שמהלך ההתיישבות הגדול לא יפסח גם הפעם על פקיעין. בן-צבי ביקש מנחמני לפעול ל'חידוש פקיעין היהודית' בהתחשב 'באפשרויות הקרקעיות שנתהוו', ונחמני הבטיח להירתם למשימה.¹²⁵

באפריל 1949 סייר נחמני באזור פקיעין, והרושם הראשוני שהוא קיבל היה חיובי ביותר. ארמת כפר סמיע, שרכישה עמדה על הפרק בעבר (ממשפחת חביב הנוצרית), הוגדרה כעת שטחי נפקדים, וכך גם אדמת סחמאתא. 'לא רחוק היום ונוכה לראות את פקיעין המחודשת', בישר לבן-צבי.¹²⁶ בן-צבי אסף בינתיים את פרטי פליטי פקיעין שהתפזרו בארץ, ומסר להם ש'לא שכח את הבטחתו בנוגע לפקיעין'.¹²⁷ באוקטובר 1949 הכריז בן-צבי בעת סיור בגליל ש'פקיעין תהיה לישוב חקלאי גדול'.¹²⁸ למרות האופטימיות והתקווה שהקמת מדינת ישראל תביא ככפיה גם את תקומת פקיעין היהודית, נכונו לבן-צבי ונחמני עוד תלאות רבות. הדרוזים תושבי כפר סמיע הכחישו את הזכויות של משפחת חביב בקרקע המיועדת, ו'חזרו על הפיזמון הידוע', בלשון נחמני. 'הסברתי להם בלשון ברורה, שעבר הזמן לדיבורים אלה', כתב נחמני ביומנו, אולם בינו לבין עצמו הודה שגם עתה לא הותרה התסבוכת המשפטית שליוותה את האדמה המדוברת מאז שהחלו הניסיונות לרכשה.¹²⁹ במסגרת מלאכת איתור הקרקע נדרש בן-צבי להבהיר את כוונתו המעשית בסיסמה 'חידוש הישוב היהודי בפקיעין'. רצונו הבסיסי היה כאמור לחזק את היישוב היהודי בתוך הכפר, בעיקר על ידי רכישת קרקע חקלאית, שתמנע את עזיבת היהודים, אולם המהלך החדש שקרם עור וגידים היה שונה. נחמני דיווח לבן-צבי שבכל מקרה ב'פקיעין גופה' כמעט אי אפשר לרכוש קרקעות או בתים מהתושבים הלא-יהודים. לעומת זאת הוא הצביע על שטחים גדולים בקרבת פקיעין שאפשר לרכוש, ושעליהם תוקם 'פקיעין המחודשת', כפי שכינה זאת נחמני.¹³⁰ בן-צבי תמך ברעיון של הקמת יישוב חדש מחוץ לכפר, גם מפני שהסיכוי להחזיר את יהודי פקיעין לכפר עצמו היה קלוש. הללו הביעו רצון לשוב אך ביקשו 'שיכון לחוד' ולא בתוך הכפר, והעמידו זאת כתנאי לחזרתם.¹³¹ בן-צבי ראה

124 צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 380.

125 'פרטיכל דיונים במשרד הקק"ל בטבריה בין ויץ לנחמני בתאריך 10.3.1949, גה"מ, פ-12/1976.

126 נחמני אל בן-צבי, 12 באפריל 1949, גה"מ, פ-12/1976.

127 בן-צבי אל "כהן, 21 באוקטובר 1949, גה"מ, פ-12/1976.

128 מעריב, 12 באוקטובר 1949.

129 ויץ (לעיל, הערה 72), עמ' 275.

130 נחמני אל בן-צבי (לעיל, הערה 126).

131 "זינאטי אל בן-צבי, 8 במאי 1950, גה"מ, פ-12/1976.

לנגד עיניו מושב חקלאי שיכלול כחמישים משפחות: יהודי פקיעין המקוריים ועולים שיהיו 'קרובים ברוחם' אליהם, כלומר שומרי דת ומסורת שחפצים לעסוק בחקלאות – וכוונתו הייתה לתימנים או לעולים מטריפולי.¹³² עם זאת הוא לא התכוון שבפקיעין עצמה לא יישבו יהודים. 'הנקודה היהודית

בית הכנסת היהודי בפקיעין בשנות הארבעים

ההיסטורית לא תבטל ולא תעקר ממקומה', הורה לנחמני, 'השכונה היהודית עם בית הכנסת הישן תחודש ותבוסס ותשמש מרכז ליהודי פקיעין'. המצב האידאלי מבחינתו היה רצף טריטוריאלי בין המושב שיוקם לבין השכונה המיוחדת [בכפר] שתאוכלס ביהודי פקיעין המקוריים שיחפצו בכך. בן-צבי גם לא זנח את התקווה לבסס את הנוכחות היהודית בכפר ולהרחיבה, והורה לנחמני לרכוש קרקעות של משפחות נוצריות שעזבו אז את פקיעין.¹³³

אולם הביצוע היה רחוק מהתכניות. הקרקעות הפוטנציאליות שאותרו באזור לא היו מחוברות לפקיעין. נוסף על כך נתקל נחמני על כל צעד ושעל בקשיים מול הדרוזים מפקיעין ומכפר סמיע שטענו שהקמת המושב החדש תנשלם מאדמתם, ושניסו לנצל את ההזדמנות ולהפיק ממנה את מלוא הרווחים.¹³⁴ בן-צבי, שציפה בקוצר רוח להקמת היישוב, סבר שנחמני מתרשל בפעילותו. 'הואין זו בושה [...] שזה עשרים ואחת שנה שאנו עוסקים בעניין פקיעין ושום דבר לא יצא', הוא נזף בו, 'אבקשך לפנות מכל ענייניך ולהתרכז בעניין הזה'.¹³⁵ לאחר שנחמני התאמץ מאוד

ועדיין לא הצליח, פנה בן-צבי בעניין אל ראש הממשלה דוד בן-גוריון. בן-צבי מתח ביקורת על מדינת ישראל ש'לא מצאה זמן לדאוג לתקומתה של פקיעין היהודית', 'ישוב' שהתקיים 'כל ימי

132 בן-צבי אל ח' חנוכי, 30 ביוני 1950, גה"מ, פ-12/1976.

133 בן-צבי אל נחמני, 11 בדצמבר 1951, 7 בספטמבר ר"11 בינואר 1952, גה"מ, פ-15/2289.

134 ריאיון עם אברהם הללי; דבר, 11 באוגוסט 1953.

135 בן-צבי אל נחמני, 10 בפברואר 1950, גה"מ, פ-12/1976.

הנשיא בן־צבי
ורעייתו רחל ינאית
עם יוסף נחמני
בביקור בפקיעין,
סמוך לציון קברו
של ר' אבא אושעיה
איש טיריה,
אפריל 1953

הטורקים ותקופת המנדט [אך עתה] איננו מופיע עוד ברשימת הישובים היהודיים', וביקש מבן־גוריון להתערב ולזרז את התהליכים שכרוכים היו בהפקעת הרכוש הנטוש וברכישת קרקעות מתושבי הסביבה.¹³⁶

בדצמבר 1952 נבחר בן־צבי לנשיאה השני של מדינת ישראל. משרה רמה זו, אף שהייתה סמלית במהותה, החזירה לו את המשקל והסמכות שנגרעו ממנו במהלך השנים. בן־צבי לא חשב שהתפקיד החדש אמור למנוע ממנו להמשיך לקדם את עניין פקיעין אלא להפך. הוא הצהיר שיתמיד לפעול למען ההתיישבות בפקיעין,¹³⁷ ובחר לבסס את ההתחייבות הזאת במעמד מיוחד שהתקיים באזור שיועד להקמת היישוב החדש – בן־צבי ואשתו, נחמני ומלוויים נוספים נדרו במעמד זה להניח אבן פינה ל'פקיעין המחודשת'.¹³⁸ ואמנם מעורבותו של הנשיא בן־צבי הקלה את הקמת פקיעין החדשה, והוא אף דאג שבית הכנסת בפקיעין ישופץ, ושמשדר הדתות יטפל גם בשאר האתרים היהודיים בכפר.¹³⁹

136 צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 416.

137 בן־צבי למשרד הביטחון (לעיל, הערה 13).

138 מסמך ללא כותרת וללא תאריך שמתחיל במילים 'ביום ד' כ"ג תשי"ג, גה"מ, נ-19/96.

139 'שיחה בין ד"ר הירשברג לבין נשיא המדינה בעניין בית־הכנסת בפקיעין, 27 בינואר 1955, גה"מ, נ-19/96; בן־צבי אל ז' ורהפטיג, 23 ביוני 1954, גה"מ, נ-19/96.

רק בתחילת 1955 עלה על הקרקע המושב פקיעין החדשה. נחמני ואנשיו עסקו שנים במלאכה המתסכלת של ריכוז הקרקעות ליישוב, ותקצר היריעה מלסקור את כל התהפוכות שליוו את התהליך. פקיעין החדשה הוקמה על שטח אדמה של כ-150 דונם שנקרא ראס-אלעבד. שטח זה, שהיה במרחק כקילומטר מהכפר פקיעין, נצבר על ידי רכישת קרקעות וחילופי קרקע. עשרים ושניים דרוזים ונוצרים מפקיעין קיבלו בתמורה לחלקותיהם בראס-אלעבד חלקות אחרות באזור מקרקעות שהיו שייכות ליהודי פקיעין ומקרקעות שהיו נכסי נפקדים. נוסף על כך קנתה קק"ל שלושה בתים בכפר, וגם הם שימשו בעסקת החליפין. שני שטחי אדמה נוספים שיועדו להיות שטחי החקלאות של פקיעין החדשה היו שטח האדמה של כפר סחמאתא ושטח האדמה הסמוך לכפר סמיע שהיו בחזרת נכסי נפקדים. שטח גושי האדמה האלה היה כ-1,300 דונם.¹⁴⁰

המשא ותן עם הדרוזים והנוצרים היה קשה, ואף שולבה בו הסתה אנטי-ציונית ומסכת איומים של אנשים בכפר על מי שהסכימו להשתתף בהסדר. בן-צבי התערב בכך מספר פעמים, זימן אליו לירושלים משלחת מפקיעין וביקש מחברי המשלחת להסכים לחילופי הקרקע, ואף שלח לפקיעין את חבר הכנסת הדרוזי צלאח ח'ניפס שידבר על לבם של המתנגדים.¹⁴¹ הדרוזים טענו בפנייה אל בן-צבי שנחמני איים שיפקיע את אדמתם וביקשו 'משפט צדק', ובן-צבי התחייב שהוא יערוב באופן אישי לכך שזכויותיהם לא ייפגעו.¹⁴² מכל מקום חילופי הקרקע היטיבו עם מי שהסכים לבצע אותם. השטחים שנתנה המדינה למי שהסכימו להסדר היו גדולים מהשטחים שעליהם ויתרו ונוחים יותר לעיבוד.¹⁴³ עם זאת נחמני סבר שהרצון 'להיענות לבקשת הנשיא' הוא שגרם לבעלי הקרקע להתרצות – בן-צבי היה דמות מוכרת ומוערכת בפקיעין וטיפח שנים ארוכות קשרים עם ראשי הדרוזים והנוצרים, וכשפנה אליהם בבקשה כנשיא, קשה היה לסרב לפנייתו.¹⁴⁴

כאשר נראה היה שהעסקה קרובה לחתימה התעוררה לפתע בעיה מכיוון לא צפוי. לדרוזי שהיה בעל חלקה במרכז השטח שיועד לפקיעין החדשה הובטחו בחילופי הקרקעות בית וקרקע בכפר, שנקנו קודם לכן בידי קק"ל. בהסכמת קק"ל התגורר יוסף זינאתי בינתיים בבית המדובר ועיבד את החלקה שהייתה אמורה להימסר לדרוזי, ועתה התברר שהוא מתנגד לפנותם. נחמני טען שקק"ל אפשרה לזינאתי לעבד את הקרקע ולהחזיק בבית שרכשה במטרה לסייע לו, אולם כעת יש להשתמש בנכסים הללו על מנת להקים את פקיעין החדשה. הוא הציע לזינאתי לעבור להתגורר בפקיעין החדשה והבטיח להקצות לו ולבנו משקים חקלאיים במושב, אולם זינאתי סירב להתפנות.¹⁴⁵

140 נחמני אל בן-צבי, 29 ביולי 1953, גה"מ, נ-19/96; ויץ (לעיל, הערה 72), עמ' 116.

141 נחמני אל בן-צבי (שם); י' כרמל אל שר הביטחון, 20 באוגוסט 1953, גה"מ, נ-19/96; י' פלמון אל נ' ארגוב, 11 באוגוסט 1953, גה"מ, נ-19/96.

142 כרמל אל כהן, 26 ביוני 1953, גה"מ, נ-19/96; מח'תאר פקיעין (בצירוף חתימות המועמדים לחילופי הקרקע) אל בן-צבי, 20 ביולי 1953, שם.

143 ריאיון עם אברהם הללי; נחמני אל י' זינאתי, 2 בנובמבר 1953, גה"מ, נ-19/96.

144 נחמני אל בן-צבי (לעיל, הערה 140); חצרוני (לעיל, הערה 4), עמ' 130.

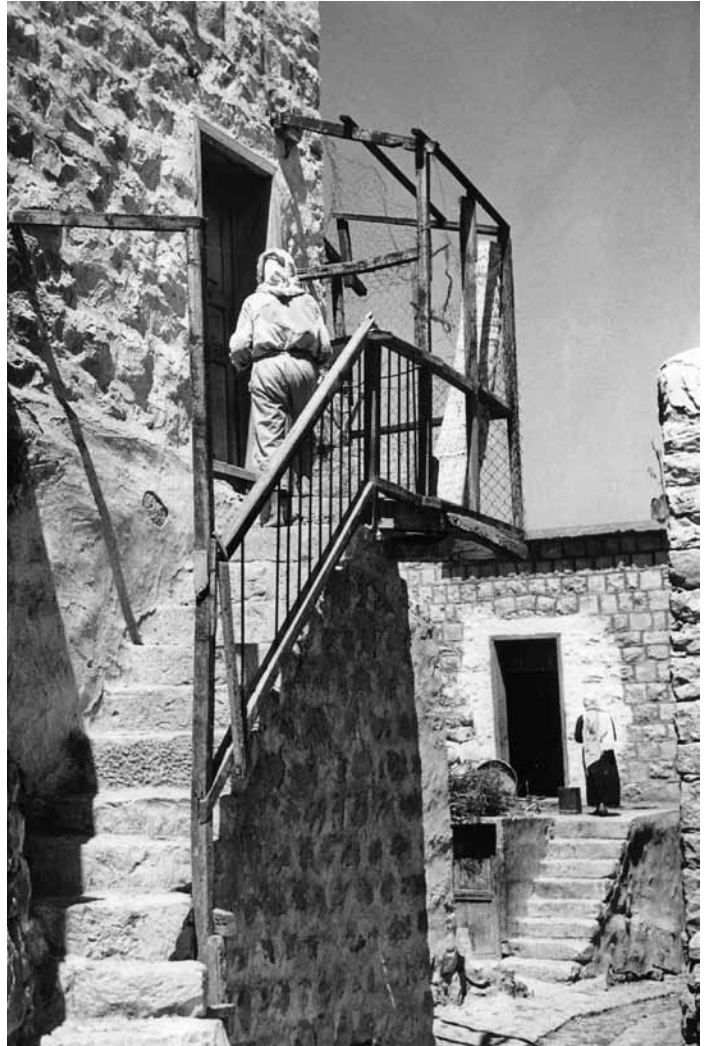
145 תכתובת בין עשני לנחמני ביוני 1954, גה"מ, נ-19/96; נחמני אל זינאתי (לעיל, הערה 143).

בן-צבי מצא עצמו בין הפטיש לסדן. זינאתי טען שהקמת היישוב החדש באה על חשבון היישוב העתיק בכפר פקיעין והיא בכחינת נטישת 'נחלת אבות', ופנה אל בן-צבי בבקשה להתערב לטובתו. 'קמים עליו לנשלו מאדמתו ולסתום את הגולל על אגדת פקיעין, עם המוהיקני-האחרון היהודי בתוכה', טענה הסופרת רבקה אלפר לפני רחל בן-צבי.¹⁴⁶ נחמני טען לפני זינאתי ש'אין כל הגיון להישאר יחידי בכפר ובפרט שנכרך ובנו של שאולן הולך וגדל וצריך בית ספר ובטח יבואו עוד נכדים',¹⁴⁷ וגם בן-צבי המליץ לזינאתי לעבור ליישוב החדש וביקש ממנו שלא להיות למכשול.¹⁴⁸ בן-צבי התאמץ מאוד לשמר את קהילת יהודי פקיעין ואף תכנן ליישב את המרחב ההיסטורי בפקיעין עצמה, אבל במציאות שנוצרה הוזנח מושבם המקורי של יהודי פקיעין לטובת היישוב החדש שהוקם.

זינאתי החליט להישאר להתגורר בכפר, וההדורים יושרו לבסוף, אולם אז הוזעק בן-צבי פעם נוספת להתערב ולמנוע משבר. בית המשפט הורה להרוס מספר בתים שמשפחת מח'ול הנוצרית, שעזבה את פקיעין אחרי 1948, בנתה ללא היתר מחוץ לכפר, ובני

המשפחה פנו אל בן-צבי 'לבקש הצלה'. נחמני הביע לפני בן-צבי את חששו שהריסת הבתים עלולה להלחית את הרוחות ולשבש את הקמת פקיעין החדשה, ובן-צבי פנה אל שר הפנים והצליח למנוע את הריסת הבתים.¹⁴⁹

ב-15 בפברואר 1955 התקיים טקס העלייה של פקיעין החדשה על הקרקע. 'הנשיא ורחל מאושרים [...] ב"מזל טוב" מברכים הם זה את זה', כתב שלישו הצבאי של בן-צבי סגן אלוף יוסף כרמל, והוסיף

בית משפחת זינאתי בפקיעין, שנות החמישים

146 חצרוני (לעיל, הערה 4), עמ' 131-134; ידיעות אחרונות, 30 ביוני 1954.

147 נחמני אל זינאתי (לעיל, הערה 143).

148 ר' סילבר אל י' זינאתי, 27 בדצמבר 1953, גה"מ, נ-19/96.

149 נ' מח'ול אל בן-צבי, 18 ביולי 1954, גה"מ, נ-19/96; נחמני אל בן-צבי, 12 באוגוסט 1954, שם; בן-צבי אל שר הפנים, 17 באוגוסט 1954, שם.

שבדרך אספה המכונית הנשיאותית את לינדהיים, שהכסף שהפקידה שנים רבות קודם לכן שימש להקמת היישוב החדש.¹⁵⁰ 'זכינו לעלות לפינה יקרה זו, זכינו לגאלה מיד זרים ושממת דורות, מקום שבימי קדם ישבו בו עשרות ישובים וכפרים עבריים', אמר בן-צבי בנאומו בטקס. הוא הודה 'לשכנים הטובים שעזרו בעת צרה ליהודי פקיעין ושמרו על בית הכנסת העתיק בכפרם', וסיפר לנוכחים על הנדר שנדר לבנות את פקיעין, ושהנה הצליח לקיימו.¹⁵¹ הוא הודה לנחמני במילים חמות בנאום וגם במכתב אישי: 'זכות היסטורית נתגלגלה על ירך להגשים את הרעיון הנעלה [...] זכות גדולה היא לנו שזכינו לראות בהתגשמותו בימי מדינת ישראל וזכות גדולה היא לי שזכיתי לראות בהתגשמות הרעיון בימי נשיאותי'.¹⁵²

למרות ההתרגשות הרבה הודה בן-צבי ש'זוהי רק ההתחלה'.¹⁵³ מתוך כארבעים משפחות שהתיישבו במושב פקיעין החדשה הייתה מבני פקיעין המקוריים רק משפחה אחת, משפחת עובדיה זינאתי.¹⁵⁴ בן-צבי עמד בקשר עם שאר יוצאי פקיעין וקיווה להשפיע עליהם להצטרף, וכן היה מעורב בקיבוץ המתיישבים האחרים,¹⁵⁵ שרובם בסופו של דבר היו עולים ממרוקו. בן-צבי עקב מקרוב אחר התפתחות היישוב בעזרת דיווחי נחמני, וזה התאמץ למלא את 'רצון הנשיא' שיתיישבו בפקיעין רק יהודים שומרי מסורת, וכישר לו שאנשי פקיעין החדשה מתפללים בשבת בכית הכנסת 'בפקיעין ההיסטורית'.¹⁵⁶ במלאות שנה להקמת היישוב הוזמנו בן-צבי ונחמני להיות העדים בחתונה הראשונה שהתקיימה בו. שתזכו 'לאכול לחם מאדמתה הברוכה של פקיעין', בירך בן-צבי את הזוג בחופתם.¹⁵⁷ בן-צבי ליווה את התבססות פקיעין החדשה עד פטירתו, בשנת 1963, אם כי נדמה שבחלוף השנים פחתה התלהבותו.¹⁵⁸ נראה שהסיבה לכך הייתה שבני פקיעין, שעבורם נבנה היישוב החדש, לא באו להתיישב בו וגם לא חזרו לפקיעין – רק משפחת זינאתי התגוררה בכפר בקביעות. עם זאת בן-צבי האיץ במשרד הדתות להרחיב את שטח בית הכנסת בפקיעין ולהבטיח את אחיזת מדינת ישראל בו על ידי רכישת הבית שהיה צמוד לחצרו,¹⁵⁹ והתמיד לשכלל את מחקרו על יהודי פקיעין.¹⁶⁰ בשנת 1955, בעמדו בראש 'מכון בן-צבי', פורסם ספרו 'ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני', שנחשב גולת הכותרת של מפעלו בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל. פקיעין הוזכרה בו פעמים רבות, אם כי כאן ללא קביעתו הנחרצת בדבר קדמוניותה.¹⁶¹

150 י' כרמל, יצחק בן-צבי: מתוך יומן בבית הנשיא, רמת-גן 1967, עמ' 70.

151 הארץ, 16 בפברואר 1955.

152 בן-צבי אל נחמני, 17 בפברואר 1955, גה"מ, נ-19/96.

153 שם.

154 ריאיון עם אבי זינאתי (בנו של שאול).

155 תכתובת בתיקים פ-1988/31, פ-2289/8 בנה"מ; צורף (לעיל, הערה 5), עמ' 431.

156 נחמני אל בן-צבי, 13 במרס 1955, גה"מ, נ-19/96.

157 דבר, 29 בפברואר 1956.

158 ראו תכתובת בין לשכת הנשיא לפקיעין החדשה בתיקים נ-19/96, נ-19/100 בנה"מ; ד' ברטוב אל יום-טוב, 7 בפברואר

1963, גה"מ, נ-19/100.

159 התכתובת בין לשכת הנשיא למשרד הדתות, גה"מ, נ-19/100.

160 וייץ (לעיל, הערה 72), עמ' 144.

161 י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 314.

חגיגת ליל סדר
סמלית בבית
הכנסת העתיק
בפקיעין (1963),
חכם יוסף תומא
הכהן נושא תפילה
להחלמתו של
הנשיא בן-צבי
(באדיבות אילן תומא-
שכטר)

סמוך לפטירת בן-צבי נדמה היה שחלומו להשיב את יהודי פקיעין לכפרם הולך ומתממש. באביב 1963 קובצו כשבעים בני קהילת פקיעין בבית הכנסת העתיק לחגיגת ליל סדר סמלית בימי חול המועד של חג הפסח. הכינוס, שאורגן בידי האדריכל שמחה יום-טוב, יועץ משרד הפנים לתכנון כפרי המיעוטים, שנקשר לקהילת יהודי פקיעין, עמד בסימן התארגנות מחודשת של יהודי פקיעין לשוב לכפרם. בן-צבי שכב באותה עת במיטת חוליו, וחכם יוסף תומא נשא בכינוס תפילה להחלמתו. 'מי ייתן', כתבו בני פקיעין אל הנשיא, 'שנוכל להקביל את פניך בביתנו הבנויים מחדש בפקיעין וראינו [...] בהתגשמות חלומך-חלומנו'.¹⁶² ימים ספורים אחר כך, ב-23 באפריל, נפטר בן-צבי. מזכירות המושב פרסמה הודעת אבל בעיתונות, ונכתב בה כי 'פקיעין-החדשה התייתמה במות עליה האב המאמץ'.¹⁶³ יזמת יום-טוב לא יצאה לפועל, ורובם המוחלט של יהודי פקיעין לא שבו לכפר. יהודי פקיעין מספרים שמות בן-צבי, שאמור היה לסייע לקדם את היוזמה החדשה, שיבש את תכניתם לחזור.¹⁶⁴

סיכום

בן-גוריון אמר בהספד שנשא בלוויית בן-צבי שבמחקרו ההיסטורי 'בלטו שני הדברים שהיו קרובים לליבו יותר מהכול': הקשר הנצחי בין עם ישראל לארץ-ישראל ותולדות שבטי ישראל ומנהגייהם,

162 יום-טוב אל בן-צבי, 4, 9 ו-14 באפריל 1963, גה"מ, נ-19/100.

163 דבר, 24 באפריל 1964; מעריב, 24 באפריל 1964.

164 ריאיון עם אילן תומא-שכטר.

מרגלית זינאתי
ליד בית המשפחה
בפקיעין (2012)
(צילום: עדנה עסיס)

בייחוד השבטים הרחוקים והנשכחים. את 'אהבתו הרבה של בן-צבי ליישוב היהודי הוותיק בפקיעין' ציין בן-גוריון כדוגמה בולטת למחקריו על רצף היישוב היהודי בארץ.¹⁶⁵ ואמנם יהודי פקיעין, כוהנים עובדי אדמה שמתהדרים במסורת 'שלא הלכו בגולה', גילמו בחייהם את הקשר ההיסטורי לארץ ואת הקשר לעבודת אדמה. בן-צבי ראה בהם סמל רעיוני-חינוכי, מעין נכס ערכי שהיה נחוצו לתנועה הציונית ששבה לאדמתה. באופן פרדוקסלי הרצף המפואר הזה עלול היה להסתיים דווקא בתקופה שבה חזרו היהודים לארצם וחידשו בה את עבודת האדמה, ובן-צבי התאמץ למנוע זאת. למעשה יהודי פקיעין היו לא רק סמל לרצף היהודי בארץ-ישראל כפי שטען בן-גוריון, אלא הפכו בארצם לשבט אובד נשכח, ובכך שילבו למעשה את 'שני הדברים שהיו קרובים לליבו [של בן-צבי] יותר מכל'. בן-צבי פעל משנות העשרים ללא לאות לבצר את אחיזת הקהילה היהודית בפקיעין, או למצער לשמר את ה'שבט' של יהודי פקיעין כקהילה עובדת אדמה במקום אחר.

המשימה שקיבל עליו בן-צבי לא עלתה יפה בתקופת המנדט הבריטי. הסיבות לכך היו רבות: תחילה עליית מחירי הקרקעות המיועדות ובעיות משפטיות שנכרכו בקרקע ואולי גם חוסר יעילות בניהול המשא ומתן לרכישת הקרקעות, ובהמשך נוספו בעיות שנבעו מהחמרת הסכסוך היהודי-הערבי והחוקים הבריטיים להגבלת רכישת קרקעות. עם כל זאת נדמה שהגורמים הרשמיים שעסקו בעניין ובראשם קק"ל לא היו שותפים ליחסו של בן-צבי לפקיעין. בן-צבי ראה בפקיעין עניין ייחודי שראוי לשלם בשבילו גם מחיר יקר ולחרוג מהכללים המקובלים, אולם האחרים התייחסו אליה כאל כנקודה נוספת במפעל ההתיישבות. ב'מחיר' שנכון היה בן-צבי להשקיע בפקיעין אפשר היה להקים יישוב גדול בהרבה, בעל סיכויי קיום רבים יותר וללא הבעיות שנבעו מהעובדה שמדובר בקהילה שישבה בתוך כפר דרוזי.

האפשרות לתיקון המצב נוצרה לאחר קום המדינה, ובן-צבי, שהתמיד במאמציו, קצר הצלחה בהקמת פקיעין החדשה. אולם ההצלחה הייתה חלקית. אף שכוונתו הייתה לשמר ולטפח את ההתיישבות היהודית בתוך הכפר, בפועל הקמת המושב החדש באה על חשבון ההתיישבות בכפר. ההצדקה לכך הייתה במידה רבה הרצון להשיב את קהילת יהודי פקיעין המקורית ולטעת אותה במושב שהוקם, אולם יהודי פקיעין לא נענו לאתגר, ומטרת בן-צבי לשמר את קהילתם כגוף אחד לא התגשמה. לאחר מות בן-צבי השקיעה אשתו רחל מאמצים רבים לחדש את היישוב היהודי בכפר פקיעין. היא ראתה בכך מעין צוואה שהשאיר לה בעלה, והתאכזבה כשמאמציה נכשלו.¹⁶⁶ רחל גם עמדה בקשר רצוף עם משפחת זינאתי, ובשנות השבעים אף קנתה מכספה בית צמוד לביתם, שיוכלו להשתמש בו לרווחתם.¹⁶⁷ מדינת ישראל בחרה להנציח את הקשר בין בן-צבי לפקיעין על שטר הכסף הנושא את דמותו של בן-צבי ששולבו בו תצלומים של פקיעין ואתריה היהודיים.

165 אבל יצחק בן-צבי 1884-1963, ירושלים תשכ"ה, עמ' טו.

166 ש' רובינשטיין, מיקררהיסטוריה, יב, ירושלים תש"ע, עמ' 3; ר' בן-צבי, 'רעיונות חשובים 12.11.79', גה"מ, פ-2108/17.

167 ריאיון עם מרגלית זינאתי.